94
Гед

Свен Гедін

Багдад Вавилон Ниневія

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18
By

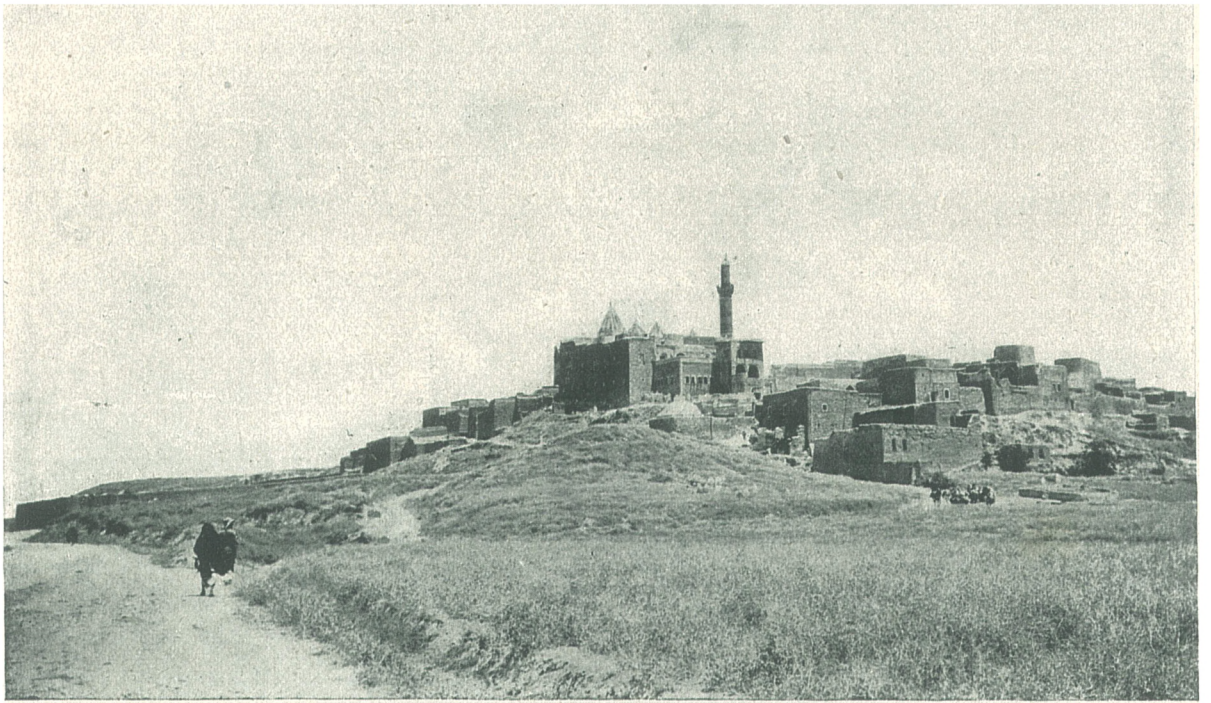

Ниневія.
Деревня Небі-Юнус з мечетю-гробницею пророка Іони.

Свен Гедін

Багдад
Вавилон
Ниневія

DER BURGVERLAG NÜRNBERG 18
By

ЗМІСТ.

1. Турція у світовій війні . 5
2. Алєппо 9
3. Капітан-лєйтенант фон Мюке на Єфратї . . 13
4. Невдала поїздка на самоходах. . 16
5. Мій новий плян походу. 25
6. Долина Єфрату. . 28
7. Життя кочівників . . 30
8. Вірменські втїкачі. . 33
9. Бурлива їзда. 39
10. Нїмецька артилєрія по дорозї у Багдад . 42
11. В царстві пальм . . 46
12. Останнї днї плавання . 52
13. Між Єфратом і Тигром 55
14. Мій вїзд у Багдад . 58
15. Історія Багдаду. . . 61
16. Новий Багдад 64
17. Подорож по вулицях „Дар-ес-Саламу“ 66
18. Базарні сцени 70
19. В Гетто. 72
20. Як мене арештували у Багдадї . 74
21. Церкви й священники Багдаду. . . 75
22. Вечір на Тигрі 78
23. Коло могили фельдмаршала. 82

24. Кут-ель-Амара 86
25. Ґенерал Таунсенд і анґлійські полонені . 91
26. Моя поїздка у Вавилон 95
27. Огнище німецьких археольоґів. 99
28. Повалення й друге збудження Вавилону. . . 102
29. Царський палац Навуходоносора. . . . 107
30. Вавилонська башта 111
31. Ниневія. . . . 113
32. Розбір клинописї 116
33. Найстарша бібліотека в світї . 120
34. Назад в Алєппо 123
35. Вічний водокрут 126

1. Турція у світовій війні.

Штокгольм 7. травня 1917. року.

Хто береть ся за цю книжку, й чека́є найти в нїй докладне оповидання про участь Турції у світовій війні, той ще не добравшись до Загдаду викликне зі зневіррям: та ця книжка зовсїм не про війну! Це звичайне оповидання про подорож.

Він матиме рацію. Не війна заманила мене на нові пригоди. Її я досить бачив на европейських фронтах. На цей раз я хотїв перше всього ознайомитись зі світовими державами старовини Асирією й Вавилоном, а також з наслїдками найновіщих розслїдів у цїй найбільше поважаємій сторонї світу. Я хотїв бачити старинні міста, лопатою археольоґів розбудженних від дрімоти багатьох віків.

Важнїйше завдання цієї книжки — це раздїлити з читачем мої вражіння. Але він скоро помітить, що подорож моя була під військовий час. Він почує кроки маршуючих салдатів і побачить, як нїмецькі батареї, котрі є на турецькій службі, підїздять до царственного Єфрату. Грім гармат коло Кут-ель-Амари дійде до його слуху; я також не міг обійти мовчанкою руху Анґлїйців у Месопотамії. Але всї ці малюнки сучасного життя лише поверхово трапляють ся на могутньому полї країни.

Боротьба османів з Росією до цієї пори не звертає великої уваги з боку Шведа. Преціньвона торкаєть ся будуччини його батьківщини далеко ближче, чим то багато з моїх земляків уявляють. До цієї пори Росія була нашим заклятим ворогом, — будуччина покаже чи переробить її переворот з нашого ворога в друга. З тої пори, як Карло XII відкрив европейцям очі на московську небезпеку й показав на знищення великої славянської держави, як на непохитну полїтичну цїль своїх сусїдів, Швеція й Турція мали один і той же життьовий інтерес: побіда одної була перевагою для другої, поражка одної приносила

шкоду другій. Невдачі Швеції випростовували завше руки цареві на південь. Турецькі поражки забезпечували йому зад від небезпечних ворогів, коли він находив відповідним звернути увагу на наші границі.

Спільність політичних потреб Швеції й Турції не могла все ж обєднати їх до співжиття навіть тоді, коли діло йшло про самооборону. Все ж таки ґеоґрафічне положення їх обох, які охоплюють крила Московщини, надало кожній з них, по їх чи проти їх волі, надзвичайно важну ролю. Швеція відсуває Росію від моря й замикає їй зносини з Західною Европою. Дореволюційна Росія — під орудою царя — находила один лише факт нашого істнування невимовним гнетом; війна лише підтвердила цю істину. Закордонна політика Росії стремить розірвати ці пута. З другого боку будуча безопасність Швеції й Турції не може бути забезпечена в лекший спосіб, як здійсненням плянів Карла XII. Бо нова форма правління, якою Росія тільки що здивувала весь світ, не дає ніяких забезпечень для будуччини. Ніщо не може бути більш безхитрим, як сліпо довіритись її постійности.

Позиція Турції в західно-европейському питанні новійшого змісту вияснилась, коли Москалі без історичного права відкрили свій шлях до Босфору й Дарданелів, заявивши без усяких, що їх ціль освободити Царгород (Константинополь). З тамтой же час Карло XII хотів зібрати усі сили для боротьби з загальним ворогом, характер і можливости до развитку которого він передбачав як ніхто ні до, ні після него своїм поглядом пророка. Даремно закликав він Шведів, Поляків і Турків. Його плян не міг виконатись завдяки тому, що західно-европейські держави давали поміч Руским. Після смерти Карла XII Швеція, як рівно Польща й Турція були ослаблені внутрішніми непорядками, які підюджували й роздмухували Росія з Анґлією, котрі були по братерському зєднані, як і тепер. Польща щезла, Швеція тим часом була спасена Густавом III. Але в Турків, завдяки небезпечному договорові Кучук-Кайнарджи (1774), одкрились очі на темні пляни, з котрими носив ся Петро Великий. Вже тоді почав ся рух через турецькі области, що лежали на шляху змагань Росії до Середземного Моря.

Плян коаліції — розбити осереднї держави у цій світовій війні, має свої коріння на Балканському півострові. Османам ясні цілі Росії: вони дізнались, що для здійснення своїх замірів Анґлія й Росія повинні протягти руки над турецькою землею,

а також і те, що вони рішать ся на все, щоби прокласти собі свобідний шлях. Отже для обох сторін разходилось про боротьбу не на життя, а на смерть. Коли перед Висэкою Портою стало питання: війна чи гибель? — їй вибирати не приходилось. Вперше за 200 літ ожили помисли Карла XII і знову намітилась ціль, для котрої він зужив усю силу Швеції. На цей раз сусіди на заході були на сторожі. Тільки країна самого Карла XII була в відсутности — мало слідів духу Залізної Голови почувалось у її ґероїв. Але все ж Швеція впливала своїм ґеоґрафічним положенням.

Справді, для Турків, коли вони хотіли залишити ся живими, другого вибору не було. Невтральну Турцію спіткала б така ж трагічна участь, як і зморену, задушену Грецію, вся вина якої полягала в тому, що вона хотіла вдержатись з боку від війни, яка рвала й шматувала весь світ. Константинополь мав би російсько-анґлійський ґарнізон, як то можуть радуватись французько-анґлійському ґарнізонові Афіни.

Коли б Турцію й подолали протягом світової війни сліди втоми й зневіри, то російський міністер-президент Трепов у своїй думській промові 2. грудня 1916. р. подбав про те, щоби знов притягти її на шлях залізного супротиву. Він признав ся, що згідно заключеному з Анґлією, Францією й Італією в 1915. році договорові, „право Росії на проливи й Константинополь встановлене". Для Турків, значить, гра була в „бути, або не бути".

Хто вірив, що нова Росія відмовить ся від подібних військових цілей, той пережив велику зневіру. По меншій мірі перше революційне правительство залишало ся при домаганні Дарданелів і Константинополя, і міністер закордонних справ Мілюков цілком перебрав „державну ідею" висказану Треповом у слідуючих словах: ключ від Босфору й Дарданелів, Олегів щит на воротях Константинополя — такі віковічні, заховані мрії російського народу во всі часи його істнування.

Тому молода Турція мала усі причини, щоби переворот у Росії, зустрінутий нею, котра сама родилась революцією, сам по собі з задоволенням, приймити з найбільшим недовіррям. Коли недавно великий візир Талаат-Паша дав до друку свої погляди на це, то він висказав їх продуманими словами: „З жалєм бачимо ми що помисли Революції не зовсім очистились від завойовчих плянів. „Почесний" мир Мілюкова передбачає розвязку турецького питання в користь Росії! Чи хвалять російські лібералі цю політику нападу й ворожнечі, ми не знаємо. Але

коли Російський нарід бере своєю провідною ниткою небезпечну спадщину царизму, то нема що говорити про мир".

Врешті, що виграла Турція тим, що непорушно тримаєть ся взятого в початках війни напрямку? Тепер вона забезпечила своє істнування на часи, простір котрих ми ще не можемо опредїлити. Не даючи змоги робити звязок Росії з Анґлїєю, вона цим багато сприяла поваленню царської країни. Сили Росії розладжені, — ні одна держава не може в один і той же час провадити з успіхом війну й робити революцію. В цій великанській боротьбі, що наближаєть ся кінця, Москалї не можуть вже кинути османів на колїна. Випадкові перемоги Анґлії в Месопотамії не змінять тут нїчого. Бо рішення світової війни станеть ся на европейських полях битв; крім того анґлїйське світове панування дріжить на своїх основах.

Послуги, які Турція зробила для Нїмеччини, мусять принятись в обрахунок. Зєднання Росії з Анґлїєю через Босфор і Дарданели, було одним з основних засобів разбити Нїмеччину. Коло Галїполї цей сон розвіяв ся.

Російська революція пройшла иначе, нїж бажала того Анґлія. Цим була програна остання карта, Анґлії не вдалось купити Росію на чужий кошт. Тепер уже пізно! Даремне стїкають кровю анґлїйські леґіони на нїмецькому західному фронтї, на хвилях Великого океану все грізнїш підіймаєть ся мара голоду. Повалення російського царя ствердило невдачу Анґлії і наперед рішило вихід світової війни! Нїмеччина не рахуєть ся більше з Славянами, їх довели до втоми. Величезна драма, що протягом трох років проходить на світовій сценї, почала свою останню дїю. Ми бачили як гинули царства, розлїтали ся на куски корони й дерли ся основні закони. Всюди хвилюєть ся навіть у нєвтральних краях, котрим слїд би заховувати спокій в рішучий час.

Посеред цієї безнадїйної путаниці твердо й непорушно, стоїть Нїмеччина, наче скеля в хвилюючому морі. Хвилї, котрі напирають зо всїх боків, розбивають ся в піну на її виступи.

Придивіть ся! В останнїй раз шелестить завіса. Виступає Ґінденбурґ. Боєва, величезна ґрупа, вимуштрована з румунського походу до надзвичайного в світовой історії доскональства, пожне свою жатву. Спокій буде вимушений у цій війні. І знову зійде мир на цю змучену, пошматовану землю. Міцною й сильною піде Нїмеччина на зустріч новим часам. Тодї й нарід османів може бути певним у подяці за його почесну участь у визвольній боротьбі Нїмців.

2. Алєппо.

15. березня 1916. року ми з ґрафом Віхардом фон Віламовіц-Меллєндорф, знову призначеним військовим аташе нїмецького посольства в Персії, відїхали з Константинополя. Пароплав перевіз нас з Золотого Рогу в Айдар-Пашу на азійському березї і за сїм день ми по залїзницї добрались до Алєппо.

Два рази ми повинні були злїзати з потягу, бо багдадська залїзниця була ще не закінчена. Між Бозанті й Гюлєком на Таврі вже пробили величезний тунель через гори, але з осени лише повинен був початись рух.

В Бозанті два нїмецьких офіцери на турецькій службі, полковник-лєйтенант Фонберґ і майор Вельш, котрі їхали в Бітлїс, предклали нам військовий самоход, котрий і привіз нас в Гюлєк по крутих і широких, покручених дорогах через висоти Тавра.

Погода була не зовсїм привітна, все міняв ся дрібнний дощик на зливу. До цього ще змягчена і слизька дорога кишіла караванами верблюдів, які везли хлопок з Адани, реквізованими селянськими возами, воловою упряжжю з військовим матеріялом, машируючими салдатами і верховими. Більше всього жалїли ми купку полонених Сикисів, яки мусїли пішки тьопатись з Багдаду на місце свого призначення в Малій Азії, з палицею в руках, торбою для хлїба за плечима, в порваній одежі і тюрбанах, з яких залишились одні клаптї. Скілько муки для синів соняшної Індії бути полишеними для холодного дощу Таврійських висот, не маючи навіть чим прикритись! Невеличкі компанії Турків, які їхали з відкритими парасолями на ослах і коровах, уявляли собою, навпаки, веселе видовище.

На півдорозї між Бозанті й Гюлєком, в области Тавра, що зветь ся Шамалян-Хан і яка оточена дуже мало поросшими лїсом горами, находилась нїмецька станція самоходів, де нас ввічливо зустріли і де ми чудово сховались на ніч. В хвилястій котловинї виросло цїле місто жовтих, сїрих і чорних шатрів, часто великанських розмірів, комори, майстернї, салдатські бараки й офіцерські шатри.

Між Мамире й Ісламє тунелї були вже готові, але одна лише військова залїзниця була прокладжена наскрізь. Тому ми повинні були їхати через Аманде по сїльській дорозї в „Айлї“ — високому, критому, похожому на лїнейку возї, котрий Віламовіц охрестив катафальком, як би передчуваючи, що йому не

доведеть ся вернутись з поїздки в Персію. Погода, яка ставала все більше безутїшною, спонукала нас влаштувати романтичний нічліг в убогій коршмі в Іслайє; нарештї транспорт коней щасливо довіз нас в товарному ваґонї в Алєппо.

Тут менї довелось чекати, що турецьке начальство вирішить відносно моєї дальшої участи. Мінїстер Енвер-Паша видав менї дозвіл на подорож по Малій Азії до Багдаду під умовою, що фельдмаршал фон-дер-Гольц нїчого не буде мати проти; сам він не хотїв відповідати за мою безпечність, бо орди диких бедуїнів робили шлях ненадїйним. Конечний вислїд обміну телєґрамами між Константинополем и Багдадом мали менї подати в Алєппо.

Алєппо, арабський Халєб, після Смирни й Дамаску саме більше місто передньої Азії, є столиця вілайєта т. є. ґубернії, котра займає усю північну Сирію й на сходї граничить ся Єфратом. Кількість мешканцїв від 200 до 250 тисяч; з них $^2/_3$ магометан, 25 000 Вірменів 15 000 Жидів, стільки ж Греків, решта латиняне, Маронити й унїярські Сиріяне.

В старому містї панує ще арабський стиль, котрий ближче до дороги виказує однї лише глухі стїни. Але всеж там часом найдеш поважні камяні будинки з виступаючими простїнками і бальконами, а нові части міста в окружности носять майже европейський відбиток будівництва. Своїм невгомонним рухом вулицї Алєппо уявляють дивовижну картину, але ще легче можна заблудитись в темних переходах ринків, тїсні й маленькі крамнички яких переповнені килимами й вишиттям, золотими й срібними прикрасами, туфлями й шкуряними виробами й усїма товарами, які привозять ся з Европи. Правда, війна в деякій мірі звузила торговлю, але все таки на ринках помітно живий рух. Можна навіть купити французькі вина, консерви, свічки й т. д., бо запаси берегових міст ще не вичерпані. Але деякі предмети нечувано подорожчали. За карасїн запитували в двадцять раз дорожче мирного часу, і турецькі паперові ґроші дуже впали в цїнї: в Константинополї турецький фунт коштував 108 пїястрів, в Алєппо тілько 90, а в Єрусалимі, як мене запевняли, тільки 73 (пїястр рівняєть ся майже 18 фенікам). В деяких областях сїльське населення взагалї відмовлялось приймати паперові ґроші; на щастя я зробив запас у Константинополї досить великої суми золотом і сріблом.

В центрі міста підіймаєть ся цитадель на старому, очевидно штучно зробленому підвищеннї. З ґвинтового входу минарету

мається чудовий краєвид на море будинків міста, бідного деревами й на вулиці, які подібно шпицям колеса розходять ся з цього середнього пункту; на далеку холмисту, сірожовту місцевість й на долину річки Кувеки, де зеленіють в садках платани, сріблясті тополі, лісові орішини, оливи, а більше всього фисташкові дерева.

Головна знаменитість Алєппо — це „велика мечеть" Джамі Кебір, або Джамі-Сакарія. Вона носить своє імя від батька Івана Хрестителя, Захарії, могилу якого показують в середині за позолоченою оградою, і була заснована амаядами на тому місті, де перше була побудована царицею Єленою християнська церква. Проти неї підіймається ся мечеть Джамі-ель-Голавіє, також потомок одної з церков, побудованих Єленою. В середині її украшують пілястри й ниші для хору в узорах Акантуса й „Машраб" т. є. ниша для молебствія, художньої вартости. Перед містом находить ся кладовище Фердус з великою кількістю гробниць святих і характерними надмогильними памятниками: завше два стоять просто, олицетворяючи собою життя, а один лежить, олицетворяючи собою смерть. Лежачий має на краях чашеподібні поглиблення: в них набирається ся дощова вода, пташки збирають ся до них, щоби напитись і присолоджують сон мертвих своїм співом. Стара Туркиня плачучи цілує камні святих гробниць, вимолюючи опіку для свого сина, який воює на фронті проти Росіян.

Друга, частково захована ще гробниця-мечеть називаєть ся Саляйн. Над її памятниками підіймається ся дуже гарний мінарет.

Перед містом стоїть також мечеть Шейх-Уль-Гуссейн; її ниша для молебствія заховує камінь, котрий, як запевняють правовірні, кожного року в день смерти Гуссейна, сочить ся кровю. На північ від Алєппо дрімає між верхами гір монастир Дервишів Шейх-Абубекр, чотирьохповерхова галєрія під куполом, на якій понаставлювано чудових скульптур і фаянсів. На подвіррі кипариси дивлять ся в ясні басейни; рядом дрімає під покритим повзучими рослинами памятником якась принцеса. Тут мають захист Дервиші-старці з брацтва Мутевеллі, головне місце пробування котрих — Конія. Також і Дервиші-танцюристи мають свій будинок в Алєппо.

До війни в Алєппо була німецька кольонія в якій було коло 300 душ. Тепер їх число значно зменшилось. З обох німецьких шкіл католицька була заснована 4 роки назад і містилась в гарному 150-літньому арабському будинкові; в ній займало ся

16 учителів і 8 сестер милосердя (ордену св. Барромея). Коли я завитав до школи, в ній було 220 учнів, котрі платили невеличку платню за науку лише тому, що иначе виучка була б така, до якої не слід було б стреміти. Взагалі 400 сестер милосердя (ордену св. Барромея) находить ся на ріжних фронтах. Протестантська, ще молодша школа, нараховує 110 турецьких, німецьких, жидівських і вірменських дівчат; вона належить кайзерсвертським дияконисам, які влаштували в Смирні, Бейрутї й Єрусалимі школи, а в Константинополї великий шпиталь. Їх прогнали з Каїру й Александрії під час війни. Инші школи в Алєппо находять ся під управою фаранцисканців і єзуїтів, сестер святого Серця і св. Йосифа.

Спільне громадське життя Німців має свій осередок в домі п. Коха, жінка котрого, як сестра Марта, зустрілась зо мною у фельдмаршала фон-дер-Гольца, коли той був ще ґубернатором в Брюселї. Її гостинний дім одчинений за тридцять літ богатьом подорожнім, став і моїм захоронком, і тут, в хатї Коха, я порішив участь своєї найближчої поїздки.

Через кілька день після мого приїзду в Алєппо я получив рішення Енвер-Паші через місцевого етапного інспектора, по котрому я міг їхати в Багдад і взагалі куди захочу. Менї залишалось лише вибирати дорогу. Але в цему іменно й була трудність. В кожному разї деяка обережність виставлялась ваєнними подіями. Ще в Константинополї я чув, що Росіяне мають в Персії досить сили. Вони взяли були Кірманшу. Багдад, виходить, був недалеко. На півночі впав Ерзерум, і коли б великому князеві Миколї вдалось проскочити в Діарбекр, а Анґлійцям, хоть і побитим коло Дарданелів, зробити висадку в заливі Алєксандретти, щоби зєднати ся з Росіянами, то хвилї б війни без виходу зіллялись ззадї мене. З другого боку нас ще по дорозї до Алєппо запевняв один залїзнодорожний інженїр, Кроат, що Багдад займили Анґлійцї; це звичайно, була пуста балачка бо фельдмаршал повинен був би відійти на захід. Телеґрама Енвер-Паші виявила брехню цих чуток. В Ісламї, нарештї, говорилось, що Росіяне наближають ся до Мозуля. Досягну я взагалі Багдаду, казалось трохи неясним і вдвоє неясним здавав ся путь на який я пішов. Мому товаришеві подорожі, ґрафові Віламовіцеві, треба було провадити обоз вздовж Єфрату, я міг приєднатись до него й полковника фон Ґляйх, нового начальника штабу у фон-дер-Гольца, на їх дорозї протягом 800 клм. Але нема нїчого одноманїтнїйшого, як

пустині на берегах Єфрату. Все ж цікавіще було їхати в Мозуль через Незибін, побачити руїни Ниневії, переправитись через Тигр на „Келликові“ т. є. на плоті, завітати до старовин Нимруда й Асура.

Шамарські Бедуїни, з нападами котрих потрібно було рахувати ся, робили, звичайно, подорож небезпечною, коли б я мав охорону лише в особі мого фурмана. До того ж притоки Єфрату, які біжать з вірменських гір, розіллялись в бурливі ріки. Але пора дощів у властивому розумінні вже пройшла; через декілька сухих днів вони повинні спасти. І так я порішив покластись на своє старе щастя й направитись з Алєппо просто на схід. Пані Кох найшла між тим арабатжі, фурмана, який згодив ся наняти нам **вікторію** і **яйлу** за 30 турецьких фунтів (555 марок) і я вже радив ся з иншими німецькими товаришами, як переправити вози й коней потягом у Рас-ель-Айн, як два молодих німецьких офіцери на турецькій службі увійшли в кімнату. Один з них, майор Райт, начальник відділу самоходів, мав доручення обслідувати можливість руху між Рас-ель-Айном і Мозулем, другий, брат його, супроводжував його як лікар. Чуть лише вислухавши про нашу нараду, майор Райт сказав: „На віщо тратити стілько грошей і часу? Поїдем зо мною! В мене хватить місця і для Вас и для Вашого баґажу, і за три днї ми будем у Мозулї“.

Упиратись перед таким спокушуючим предложенням було вище чоловічих сил. Краще від цього випадку не могло бути. А тому в Мозуль!

3. Капітан-лейтенант фон Мюке на Єфратї.

Ті товариші, з котрими я раніще їхав, вже вирушили в дорогу: ґраф Віламовіц з полковником фон Ґляйх вздовж Єфрату, Фонберґ і Вельш в Рас-ель-Айн, де вони мусїли чекати три днї заким прибудуть коні й вози для відїзду в Бітлїс; через це на слідуючий день я зустрів їх знов. Майора Вельш я зобачив через кілька місяців, але полковник-лєйтенант Фонберґ не вернув ся більше з Бітлїса — він умер там від пятнистого тифу.

28. березня пробив і для нас час відїзду. Погода стала чудовою і наша поїздка на самоходах обіцяла бути чудовою. Пять самоходів майора Райта, два пасажирних і три грузовики

були налаштовані поклажею і ранком наш відділ з 9 шоферів і одного турецького перекладчика вирушив у дорогу. Спочатку потяг відвіз нас назад у Мослємію, потім він повернув на схід і пополудню ми зупинились у Джеральбусі на Єфраті.

Тут нас привітав турецький етапний інспектор водяного шляху, полковник Нурі-бей, капітан-лєйтенант фон Мюке, знаменитий начальник „Айєзи", нині начальник єфратського відділу, збудувавшого на березі недалеко від вокзалу, великі верфі й майстерні. Тут появилось невеличке місто з німецьких і турецьких будинків, а на верфі німецькі матроси будували човни, 12 м. довжини, 4 м. ширини і виносливістю 25 тон; їх призначенням було перевозити військовий матеріял вниз по Єфратові в Різванє, відкіля військова залізниця доставляла його в Багдад. Турецька верф була в Біреджику, в 25 клм. далі по течії. Там з давньої пори будують ся єфратські човни, так звані шатури, 6 м. довжини, $2^1/_2$ м. ширини, звичайно звязаних по дві на воді. Дерево доставляєть ся з гірних областей вище Біреджика. Вниз по річі дерево рідко трапляєть ся; що туди приходить на подібних човнах або паромах, звичайно продаєть ся по цій причині на місті призначення. Але капітан-лєйтенант фон Мюке пробував спасти безконечну кількість човнів, які виходять із Джеральбусу, повелівши німецьким лоцманам при помочі моторних човнів повертати їх назад туди відкіля вони вийшли. Весь водяний шлях до Фелуджі протягуєть ся зверх 1000 клм. і одному лоцманові неможливо з ним ознайомитись. По цій причині малось на меті розбити шлях на 10 участків і вадати в осени мапу, бо в цю пору плавба сама трудна. Тепер річка підіймалась, але рівень води все міняв ся. Мапа, зроблена під час повеню могла б легко обманути, бо всі мілкі міста і скелі можна було легко переплисти, а кількість води при мілкій воді так відносить ся до повеню, як 1 : 12. Побіч того на берегах малось поставити сиґнали, які показували б глибокі міста і взагалі все, що необхідно знати, пливучи по Єфратові.

Як раз вище верфі лежать руїни стародавнього міста, викритого в 1876 р. Ґеорґом Смітом. Мандруючи по Сирії й Месопотамії в 1879/80 р.р. професор Сахау з Берліну також прибув у Джеральбус — він зветь ся Джебаріс, — древній Каркеміш — Европус римлян, з імям якого сполучені спомини про блискучу побіду. Тут Навуходоносор в 605 р. до Р. Х. рік після повалення Ниневії і за рік до вступлення на престол, разбив фараона Нехо. Про цю подію поминаєть ся в Біблії; до

пророка Єремії були звернені слова Господа: „проти Египту, проти війська фараона Нехо, яке стояло на водах Єфрату коло Кархеміса, яке було розбите царем вавилонським Навуходоносором на 4 році Йоахима, сина Іосії, царя іудейського".

Як раз до того часу, коли Сахау прибув у Джеральбус, анґлійський консул Гендерсон почав свої розкопування в Алєппо. Вони викрили два культурних періоди: стародавній гетитичний з майстерськи виробленними рельєфами, широкими сходами й масивними будинками й римський. Ще на початку світової війни анґлійські археольоґі були тут за роботою. Тепер їх будинок стояв пустий, їхні постелі реквізовані. Находки й колєкції були по приказу турецького правительства опечатані, щоби нїхто не накладав на них руки. Крізь щілину в деревяних дверях я бачив скульптури, вази і т. д. розстановлені на полицях і на підлозї. З великих скульптур, що стоять на дворі, я боюсь, що дєякі попсовані Бедуїнами. З тої пори, як Джеральбус став таким важним пунктом по дорозї в Багдад, Німцї й Турки приняли надзвичайні засоби для сохрани викопаних старовин. Поле, де робились розкопування, мало також гарний вигляд. Там стояли довгими рядами викопані з землї міцні камяні плити, прикрашені львами, ґрифами і портретами асирійських царів. Крилатий лев, довжиною коло метра, не рахуючи його власної голови, мав ще голову чоловіка в дивацькому колпакові чи коронї.

Фундаментальні стїни старих будинків виразно виступали, часто позначаючи навіть подїл кімнат.

Над цим полем руїни підносить ся холм зо слїдами акрополїса й відсїль одкриваєть ся гарний краєвид. Внизу по течії скоро губить ся з очей Єфрат, між своїми порівнюючи високими берегами. Під нами перескакує з берега на берег міст Багдадської залїзницї, а далї стоїть фльотилїя човнів, які мають разом зо снїговою водою скоро поїхати в південні области.

Коли темнота припинила нашу роботу на одкритому повітрі, ми зібрались у капітан-лєйтенанта Мюке за його столом в офіцерському зібраннї. Тут ґерой „Айзеї" оповідав нам свої казочні пригоди, як він зійшовши з „Емдену" на північний остров кокосового архипелаґу, добрав ся до Червоного Моря по Індійському океанові на своїй маленькій шхунї і пробив собі у крівавих боях з аґабськими племенами свобідний путь до Константинополя.

Тут у Джеральбусі також ходили ріжні чутки, які викликали острах, що Росіяне наступають з півночі.

Части одної турецької дивізії йшли на Мозуль, значить вони були атаковані на шляху, який ми намірялись взавтра розпочати на самоходах. Очевидно Росіяне підмовили туземців, щоби ті перешкаджали рухові по етапній дорозі. Само собою Турки заставили утїкти Курдів. Але чи тепер свобідна дорога?

Відповідь на це питання дала телеґрама з Кут-ель-Амари, яку дав менї в цей мент матрос: „Сповістив у своїй час Головну Кватиру, що нїяких роздумувань проти Вашої подорожі не має. Радуюсь дуже знову побачитись з Вами. Гольц".

Коли у фельдмаршала „нїяких роздумувань" не було, то грізні етапні слухи мене не торкались.

Пізно вечером капітан-лєйтенант фон Мюке провів нас до вокзалу. Наші самоходи вже направили в Рас-ель-Айн, щоби зробити їх готовими; на другий ранок ми повинні були знову опертись на них.

Коло півночі наш потяг тихо покотив ся на схід до мосту довжиною в 950 метрів через Єфрат. Міст цей оперезує річку 10 арками на 9 простїнках. Ніч була гарна, зоряна. Сторожі залїзниці стояли недвижно, наче статуї, коло свїх бльокгаузів з барвистими лїхтарями. Скоро заспівали й загреміли колеса й шини, підкотились до мосту і під нашими ногами ширилась царственна ріка, в якій відблискували зорі.

Потім скорість збільшилась; дорога побігла вздовж підніжжя гір і стала карабкатись між ними, замітно підіймаючись на глуху, одноманїтну площу між Тигром і Єфратом.

Коли я ранком прокинув ся, ми майже були у цїлї. Рівний як стіл, або дуже мало хвилястий край простягав ся далеко на обрії. Тут і там показувались розкидані чорні шатри кочівників і пастухи гнали череди в зеленїючий степ. Небо в соняшній ясности променилось і день обіцяв бути горячим; лише на півночі пливли над горами білі хмари й далеко на півднї стояв ланцух гір подібний до блакитного щита. Ми проїхали через невеличкий рукав річки і в ближчий мент були в Рас-ель-Айнї.

4. Невдала поїздка на самоходах.

Пять самоходів чекали вже нас у Рас-ель-Айнї, і майор Райт горів бажанням як найскорше виконати своє доручення До того ж нас запевняли в турецькій комендантурі, що шляхи

добрі й сухі, й що обидва рукави Джірджіба, які ми були повинні переїхати кілька кільометрів від Рас-ель-Айна, тепер зовсім звузились. Тому — вперед!

Вся злиденна деревня була на ногах, коли наш відділ приготовив ся вирушати. Впереді обидва пасажирських самоходи на чолі з Бенцьом, яким правив сам майор Райт; за ними три грузовики. В ¾ на десяту ми вирушили. Дорога не могла бути кращою, поверхня була рівна, або йшла гладенькими хвилями і за 17 хвилин ми вже стояли перед першим рукавом Джірджіба. Брід був метрів двіста на північ від дороги. Зашипіли, запінились пасажирні самоходи в водї і скоро були на сухому, але грузовики застрягли на склизькій террасї лївого берегу і лише цїною наших зєднаних зусиль нам пощастило вирятувати їх.

Помаленько обгинали ми, маючи перед собою телєґрафні стовпи, які йшли здовж нашої дороги, насип Багдадської залїзницї. Ми обігнали мандрівника, яйлу й караван мулів. З других ознак життя замітили на деякій віддалї одного вовка, котрому майор Райт задарма послав навздогінцї пару пуль.

22 хвилини пізнїще ми були коло другого рукава Джірджіба. Він містить не більше, як три кубичних метри води, дно його тверде і кременисте, скати берегів рівні. Ця перепона була перейдена без перешкод. Але коли попали на глухий шлях з мягким ґрунтом, один грузовик так застряг, що нам довелось лопатами й ричагами тяжко попрацювати протягом трох годин.

Далї шлях ішов на зустріч високістям Мардина, в північно-східному напрямі. Дорога тяглась легенькими покривленнями наче широка жовто-червона стрічка по зеленому степу. Жайворонки, дикі гуси, соколи й коршуни царювали в повітрі; на землї також бачились численні нори степових мишей і останки верблюда чи мула. Турецький офіцер, зустрівший нас на своїй яйлї, повідомив нас, що дорога впередї добра, два трудних місця справили, бо чекають Енвер-пашу. Біля села Арадо відпочивали троє нїмецьких солдатів, що місяць тому назад покинули Багдад.

Коло ближньої деревнї стояло кілька шатрів, хазяї котрих залучили свої череди.

В нїй жили в перемішку Феллахи (селяне) й Бедуїни (кочівники); через це одноманітний степ часто переривав ся зораним полем.

Вже вечірній настрій охоплював місцевість. Сонце сховалось за хмарами. Кілька арабів верхом показали нам дорогу, що йде просто на північ, де все виразніще виступали мардинські гори. В селі Абдул-Імам показувались чудові постаті, особливо жіночі в червоних вбраннях. На решті ми перебрались через заново построєний маленький місток, рідке явище в цій области, і в ¼ на сему відїхали метрів на 50 в бік від дороги. Тут мав бути наш перший нічліг по дорозі в Мозуль.

Наш табор був зроблений на військовий взірець. Наш захист із самоходів і шатрів — з лівого боку три грузовики, з правого — пасажирні самоходи, з переду два шатри і ззаду відкрита в пустиню четвета сторона — зробив невеличке подвірря, серед котрого скоро запалав вогонь. З перекладчиком Габесом нас було 12 чоловік. В один мент були розіпяті офіцерські шатри, приготовлені постелі, походні стільці розміщені кругом скриньки, зварено суп-консерву, мясо й овочі, і ми усілись за нашу вечерю при світі карбітової лямпи; солдати тим часом примостили ся коло таборового вогню, як для них було краще. Потім лямпу погасили, ми запалили цигарки, прислухаючись ще деякий час до свіжих голосів співаючих шоферів.

30. березня в ½ 6 ми вже були готові вирушити. Раптом, нежданно з північного заходу зірвала ся скажена завірюха й холодний дощ почав сікти по степу. Дощові плащі наверх! Віддїл, виступай в дорогу! Замуцював ся перший грузовик, але земля вже до того стала вогка, що колеса не могли упирати ся. Вдруге дати ходу! Почув ся скажений тріск і нежданно механізм зупинив ся. Шофері зіскочили й короткий розслід дав слідуючі висліди: самоход збавлений, необхідні запасні части можуть доставитись лише з Шамалан-хана в Таврі, а це може тягти ся кілька неділь.

Прийшла черга другого грузовика; він підїхав, затріщав і — стоп машина! Таке саме сталось, як і з першим. І з цим самоходом діло скінчене. Майор Райт сціпив зуби з приводу цієї невдачі. Але на тратить мужности! Розгрузити і вперед з останками віддїлу!

Третій грузовик був нагружений доки міг витримати; ми повинні були взяти з собою потрібну кількість бензину, провіянту, масла й води, крім того кроватї, постїль, шатри й т. п. Обидва зіпсовані самоходи залишились зо всім їхнім грузом ззадї. Там була й моя походна кухня з котлом, скринька з провіянтом і шатро. Три шофері й турецький перекладчик Габес

залишились на охорону випадкового депо і чекати помочі. Оружжя, грошей і провіянту в них було досить.

Коло першої години днем ми виїхали, попереду добре викупавшись під дощем. У Тель-Ермена, великого села з руїнами церков і мечетів, ми вибрались на стару дорогу між Урфою й Незибіном, військовий шлях Олександра Великого. Мардін все ясніще выступав на верху гірного хребту. Але ми лише постепенно подавались вперед. Мокра земля прилипала до коліс і вироблювала з червоної глини мягкі кільця. Коло села Депук на західному березі маленької річки ми були змушені викликати все мужське населення, щоби витягти самоходи на досить крутий східний берег.

Дощ перестав. Коли б нам лише виїхати через Незибін відси, бо тут атмосферні осідання самі гірші. Тоді напевно погода прояснить ся. Але ми страшенно помало продвигаємось. Самоход Бенця їде впереді, але мусить весь час чекати грузовика, який їде й сопе; чути як мотор силкуєть ся зо всієї сили. Ми пускаємо його вперед, їдемо за ним, знов переганяємо й знову ждемо. Так іде весь час, поки, нарештї, ми не доїзджаємо меленької деревнї Бір-Дава.

Кілька сїльських жильців підбігають і старанно підморгують. Мій кульгаючий турецький язик мусить послужити для взаємного розуміння.

„Стій!“ — кричать люде. — „Ви не можете далї їхати. Зараз на схід від села є низина, яку дощ повернув у болото. Там ваші вози загрузнуть по ступицї й ви їх не витягнете“.

„Чи далеко тягнеть ся болото?“ питаю я.

„Коло трох годин їзди на схід. Дальшої місцевости ми незнаємо. Але напевно, що до Незибіна иначе не буде“.

„Чи нема туди далї на північ, або південь якой иншої дороги?“

„Нї, низина простягаєть ся далеко на північ і на південь“.

„Здорові тут дощі йшли в останнїй час?“

„Нї, ще вчора дорога до Незибіна була зовсїм суха. Але сьогодняшнїй дощ зробив її непроїзжою“.

„Кілько часу треба, щоби земля висохла?“

„День або й два, коли сонце світить“.

„Думаєте ви, що дощ буде далї йти?“

„Це знає один Бог. Але як би там не було, ви мусите тут зачекати; ваші тяжкі вози потоплять ся в болотї“.

Ми хотіли зробити пробу бодай з одним Бенцьом. Дорога йшла на північ мимо маленьких, злиденних з глини хаток Бір-Дави, потім місцевість знижувалась в рівний лоток, на самому глібокому місці якого стояла криниця; кругом ней тепер була вода.

Вниз ми зіхали дуже гарно. Але коли знов довелось підіймати ся ми застрягли, без надії на спасення, в міцній глині. Наші шофері й деякі з мешканців деревні мусіли вибиватись з сил, щоби оселити нас назад у Бір-Даву. На сьогодня не залишалось нічого иншого, як чекати тут кращого дня.

Три самоходи було поставлено підряд, поблизу чорне шатро майора, де ледве помістились наші кроваті. Настала ніч. Солдати примостились в грузовикові і їхній вогонь весело запалав між бочками з бензіном.

Небо виглядало досить небезпечним, лише одна зоря виглядала між хмарами.

Я ще деякий час бодрив ся і прислухав ся до дивної тиші пустині, яку тут і там переривав далекий собачий лай або ночна птиця. Я слухав чикання мого годинника під подушкою, зітхання моїх товаришів по поїздці. Потім я заснув.

Коло 11 годин я однак прокинув ся від страшної заливи. Тяжкі краплі падали в новостворені калюжі і грюкотіли по шатрові. Грюкіт цей з незменшуючим ся завзяттям тягнув ся цілу ніч. Слід було мені лише прокинутись і я знову чув це невтішне дзюрчання, яке закривало нам путь на схід саме менше на слідуючий день

Ранком ми, не дивлячись, що йшов дощ, зробили з дверей шатра дах, який підперли двома стовпами. На північ перед нами лежав вільний степ, але ніяких слідів близьких гір не було видно. Тяжкі хмари пливли над землею й хто виходив з шатра — загрузав по коліна в червоній глині.

До півдня дощ перестав на деякий час. Тоді мешканці села з цікавістю підійшли до нас і одна стара зморщена жінка попросила в нас ліків для свого сина, який вже кілька день був недужий від болю голови й пропасниці. Доктор Райт дав дещо для слабого. Недавно в Бір-Даві лютував пятнистий тиф і на цю слабість померло 7 чоловік зі всього числа 35 мешканців. За гроші й добрі слова нам принесли трохи хворосту, жар якого ми принесли на залізному котлі в шатро, щоб витворити бодай уяву про сухість і тепло серед вогкого холоду. Маленькі обдерті діти збирали коробки з під консервів і пусті пляшки, а

сільські пси робились все нахабніщі в вишукуванні недоїдків. Навіть миша примостилась за нашими скриньками й мішками і все зникала, коли ми починали на неї полювання.

В решті-решт знов почав сипати дощ. Видно й чути було, як розриваючи хмару находила на степ залива. Ми не були більше в безпечности навіть в нашому шатрі. Шоферам довелось викопати кругом рівчак і накидати земляний вал, щоби захистити нас вид заливи. Коло входу вони зробили міст з дощок грузовика. Все поле було справжнім болотом, так як для того, щоби поверхня глини, гладенька як мило, убрала в себе воду, потрібен був довший час.

Трагікомічне видовище було з проходившого каравану мулів: Араби, що сиділи на сильно навантажених сідлах натягнули на голови свої накидки з чорною й темно-червоною каймою і дощ рівно зтікав з них і їхньої худоби. Коли нарешті смеркло, то це принесло нам полекшу. Ми як можна повільно прилаштували вечерю і віддались новій ночі. Коло півночі мене знову розбудив майже такий ливень, як на тропиках буває. Тоненькі крапельки води пробирались до нас через полотно шатрів і через кілька годин після того в середині стало так моросити, що доктор Райт мусів вийти в непогоду, щоби привязати підняте полотнище шатра проти напряму вітру.

Дньом не стало легче. Двері шатра мусіли бути зачинені, вітер дув проти них, і ми, наче б наш корабель затопив ся, сиділи після того на невеличкому камені посеред моря намулу. Рівчак коло шатра був до краю повний. Задрипані пси ставали все нахабніщі, бо ми не могли їх переслідувати. До того ж ще прийшла погана вістка, що слабий вчора вночі помер — значить у ближчому сусідстві був пятнистий тиф.

Пізніще в день ми також помітили як невеличка похоронна процесія йшла до кладовища, що було недалеко віддалене в південно-східному напрямі від нашого табору. Повільно на марах пронесли покійника. Коло могили, ті що проводили його, творили молитви; вони то простягали руки в напрямі на Мекку, то падали коло трупу в невилазний намул. Нарешті покійника опустили в яму, проказали нову молитву й засипали могилу. Я думаю, що церемонія тяглась кілька годин. При цьому дощ падав безупинно і грубі накидки Феллахів блищали від води. Закінчивши працю, похоронна процесія так же повільно верталась до дому, як і прийшла.

Під час пошести пятнистого тифу в Алєппо нїмецькі лїкарі найшли, що европейцї легче слабнуть, чим місцеві люде.

Протягом вийни також помічалось, що слабість серед російських солдатів і козаків проходить слабше, бо вони привикли до кузок. Чим старіщий чоловік хорує, тим труднїще йому вибратись.

Одному турецькому солдатові, який верхом їхав на захід, майор Райт передав письмо, в якому він звіщав залишивших ся шоферів про наше положення. Крім нього не показував ся нї один подорожнїй, який би відважив ся вступити в боротьбу зо стихіями.

Коли стємнїло, дощ перестав і на півночі показались ряди вогнїв. Що б це могло бути? Чи не таборові вогнї? Чи не Росіяне? Але це було неможливе, иначе ми б помітили що небудь при відходї Турків.

По мапі в цьому напрямі всього лише в 10 клм. лежав Мардін який з упертістю сховав ся вчора за дощевою завісою; вогнї цї були не що инше, як світ лямп у вікнах цього міста. Тому ми безпечно могли піти на спокій і прислухати ся до дощу, який з побільшеною завзятістю разпочав ся вечером.

На слїдуючий день все та ж картина! Встають, умивають ся, вдягають ся, чуть чуть відчиняють двері шатра, снїдають і мають перед собою віковічний день. Я взяв з собою „Нінів і Вавилон“ Бецольда й „Письма з Турції 1835 — 39“ Мольтке, але для читання нехватає покою; з нудьгою чекаєм, що може щось таке станеть ся, що виведе нас з нашого безнадїйного положення. Рисувати народні типи також неможливо, недоставало пустити в шатро людей з пятнистим тифом і вошами. В деревнї життя йде своїм звичайним порядком. Жінки гонять з поля овець і кіз і носять в глиняних глечиках воду з криниці. Небо темносинє. Від часу до часу в горах глухо грюкоче грім, обіцяючи нещастя. Така Месопотамія в квітнї, коли я ждав весняну теплоту, сухість і скорпіонів. Але ж ми були на висотї 560 метрів, у підніжжя гори, відкіля ще не пішла зима. В 5 годин дня тепломір показував 10 степенів, тепература, яку ми приймали за холодну після теплих соняшних днїв у Алєппо.

Троє солдатів прийшли пішки з Рас-ель-Айну; вони бачили наші зіпсовані самоходи й шатро шоферів. Пара других солдатів бріли в протилежному напрямі. Вони вже натрапили на болото в 20 — 30 клм. на схід від Незибіна, яке тяглось від цїєї місцевости; від них ми отримали потїшаюче запевнення, що не

менше двох соняшних днів потрібуєть ся на те, щоби земля просохла.

В південь на мент показало ся сонце, і з ним на північному заході вирисувалась на вершині гірничого хребту стара твердиня Мардину, зараз за нею будинки в кущах, подібні до ластівиних гнізд; між ними вірменській сирійські церкви й білі мінарети. Але скоро все знову щезло за чорними масами хмар і новими річками дощу.

Безвихідне положення! Коли б ми виїхали одним днем раніще, ми вже були б в Мозулі. Вся дорога довжиною лише 320 клм., два дні для самохода. Тепер ми сиділи в нашій убогій тюрмі й не могли рушитись ні взад ні вперед. Провіянту в нас хватило б на 8 днів, але хліб і вода кінчались. Правда в воді недостачі не було — треба було підняти лише край полотна — аби мати воду.

Ранком 3. квітня нас розбудили вісткою, що сонце сяє. Справді! Пів неба синє й ясне, на другій половині пливають милі, білі, весняні хмари. Ми поспішно вдяглись і навіть виголились в святочному настрою.

Потім ми почали слідити, як заморщились баюри і як зорані кругом нашого табору груди виступали все ясніще. Скоро після півдню вся вода щезла з поверхні. Лише кругом шатрів і самоходів, розтолочене нами й нашими шоферами болото було глібиною в фут. Гнойові кузки видно ще не довірялн погоді, бо з поспіхом качали свої земляні грудочки.

Лише тепер показалось життя на дорозі. Четверо солдатів прийшли з Рас-ель-Айну, караван з 50 верблюдів, навантажених набоями, тягнув ся до Незибіну і турецький офіцер прискакав зо своїм денщиком з заходу.

Ми запросили їх в наше шатро й угостили їх какао з сухариками. Турок був лєйтенант Ахмед-Джемал, походженням Курд і командував ротою на путі в Ірак; завтра він мав бути в Незибині. Майор просив його взяти з собою й відіслати в Шамалан-Хан телеґраму, по котрій замовлялись запасні части для попсованих самоходів, а також аби він витребував від Незибинського Каймакама 8 возів, щоби доставити наш великий баґаж.

Кожний з тих возів може забрати при кепській дорозі 200 кілоґрамів і облегчити 3000-й груз самохода на половину. Коли лєйтенант почув, що в нас кінчаєть ся хліб, то він подарував нам кілька чудових турецьких солдатських хліби, яких у

нього було в запасі досить багато. Незабаром прийшла його рота коло 100 чоловік в легкій викладці і в чудовому настрою. Годиною пізніще за ними йшли навантажені зброєю, набоями і т. д. коні, а нарешті дві обозних підводи. Люде йшли чотирі дні під дощем і промокли до рубця, до шкури, але до Багдаду вони напевне підсохнуть!

Ледве Ахмед-Джемал відійшов зо своїм відділом, як над горами стали скупчуватись нові хмари. Ми зараня радувались. Сині плями на небі щезали, ставало темніще й темніще і нежданно на нас полляло як з відра дощем, для ріжноманітности змішаним з градом. За кілька хвилин усі борозни й рівчаки коло шатра знову були повні води і вся місцевість обернулась в незмірime болото. Проходила третя, пята, шеста година, — дощ все періщив. Нарешті він перестав о 7 годині, нова ніч спустилась на землю і поховала наші надії на скоре визволення.

На другий ранок хоть і не було дощу, але дорога була безнадійною. Проїхавший верхи турецький солдат запевняв, що твердий кременистий шлях сполучує Мардин з Незибіном; по цему шляху пять днів тому назад Турки перевозили гармати на схід; нам слідує вибрати цей напрям. Поки висохне полудневий путь, будем змушені залишатись тут з місяць, коли не більшѐ! Ми негайно вислали шоферів обдивитись північну дорогу. Вони найшли її ще в гіршому виді, чим настоящу.

З огляду на те, що грязюка ставала небезпечною для життя, ми перенесли наше шатро метрів на 20 на північ від дороги, викопали нові рови й вали і вигрузили бочки з бензіном для того, щоби при першому сяйві сонця перекотити їх через небезпечну низину, саме краще кільометрів на 6 далі, аби самоход скорше подвигав ся далі.

Даремні зусилля! В 5 годин знову лило рікою. Видно було, як дощові осередки витворювались на сході і далі на південь, тяглись на захід, остановлювались і разширювали свої водяні маси над нами. Виходило, наче б кожна окрема частка води, піднявшись з Середземного Моря й Перського заливу спішить як раз в місцевість над Рас-ель-Айном і Незибіном, щоби впасти там, де ми так убого загрузли в червоній глині; цему чудовому матеріялі.

Після того, як ми пролежали в болоті ще один день, терпець у майора лопнув. Ранком 6. квітня він мене раптом запитав чи маю я охоту вернутись вдвох з ним до Рас-ель-Айну.

„З великою охотою, коли но ми виберемось з Бір-Дави".

„Тодї ми зараз же поїдемо на Бенцьові і візьмемо з собою лише саме необхідне. Що залишить ся, я звелю доставити в Мозуль і Багдад, як тільки покращають дороги".

„Але чи ви гадаєте, що самоход переберeть ся через дощ і болото?"

„Ми мобілїзуємо кожне село до станції".

Так це й стало ся. Ми залишили усїх шоферів крім одного з доктором Райтом, котрий мусїв був оддатись своїй неприємній участи й вичікувати на нашому грузькому острові з залишившим ся баґажем. Ми з початку запрягли в нашого Бенця все мужське населення Бір-Дави, оскільки воно дало себе завербувати до цього і зєднаними зусиллями тягли і штовхали наш самоход до сусїднього села, де ми притягли новий віддїл Феллахів. Так, поволеньки, але напевне, йшли ми від села до села, бо робочої худоби нїде неможливо було зігнати. Там де населення запрошувало з нас фантастичні військові цїни — там ми користали ся поміччю турецьких солдатів.

Дощ супроводжував нас аж до наших обох поломаних грузовиків. Нарештї 8. квітня погода прояснилась, дороги попідсихали і могли віддати наш самоход силам його власного мотору. Труднощі для нас були лише коло двох рукавів Джіржіби, які обернулись в бурливі ріки завдяки довго не втихавшому дощові. Через один рукав нас перевіз паром, який був тут для перевозу війська; через другий нас перетягли воли одного турецького обозу. Але мотор, бики й шофер при цьому так викупались, що перший застрайкував. Нам довелось знову користати ся військовою запряжкою на цей раз кіньми і ми, шестерньою коней, нарештї приїхали в темну, хоч око виколи ніч на вокзал в Рас-ель-Айнї.

5. Плян мого нового походу.

Це, властиво не було пляном походу в повному значіннї того слова, бо я втратив до него охоту ще на польових дорогах у Бір-Давї й по дорозї назад. Замість двох днїв протягом яких я мав бути в Мозулї — вийшло дві неділї клопоту. Коли все дїло зводить ся до води, то чому справдї не довіритись цїй стихії й не спробувати ще раз веселої подорожі по водї як я вже два рази у свій час робив в серединї Азії по водотечі Тираму й Брамапутри?

9. квітня я знов сидів у потязі, який мене привіз із Алєппо в Рас-ель-Айн і почував себе вільним після довгого полону. Знов я побачив нарешті водяний шлях, котрий — на це я вже рішив ся — повезе мене на зустріч моїй меті, в місто Калїфів. Я розпрощав ся з майором Райтом в Джеральбусї і знов опинив ся в нїмецькій морській станції на Єфратї. Капітан-лєйтенант фон-Мюке кілька день тому назад поїхав у Константинополь і замість нього мене зустріли його заступник, корабельний будівничий Шнайдер і вісїм нїмецьких летунів і артилєрійних офіцерів, котрі в найближчих днях мали відїхати в 6 армію в Багдадї.

Я негайно почав лаштуватись до своєї поїздки по Єфратові. Етапний інспектор полковник Нурі-бей дав менї місцевий подвійний шатур і незабаром до мене явились двох шатурчі (гребцї), щоби умовитись відносно платнї за поїздку. Уфтадові або капітанові я асиґнував 2 турецьких фунти, инші човенщики отримали по фунтові за шлях до Дер-ес-Сора, де турецький екіпаж мав замінитись арабським. Для охорони мене супроводжував жандарм; але очевидно, проти нападу Бедуїнів його хватило б не надовго.

На верфї йшла оживленна работа. Міцні руки нїмецьких матросів розмахували сокирами, Турки й Араби пиляли й прибивали. Вироблював ся один човен за другим, накладав ся на підводу, підкочував ся до берега і пускав ся по течії; кожний мав своє імя в честь якоїсь подїї в світовій війнї. На фльотилїї подібних човнів чи плотів один віддїл летунів вистроював рівно своїх голубів і бїпланів. Скоро я помітив, як вони пливуть вниз і щезають на завороті.

На других плотах баварська батарея під начальством майора фон Шренка виставляла свої 15 сантиметрові гаубицї й підводи з набоями. Кожний з цих незґрабних, але практичних засобів руху мав містимости 25 тон, але був навантажений лише 18 тонами й містив чотирі повних набоями підводи й велику кількість набоїв на самому суднї.

Для моєї подорожі я мав міцний подвійний турецький шатур, обидві половини котрого були міцно перевязані мотузками. Довжина його була 6.58 метра, ширина 5. Ззадї було стерно, зпереду з кожного боку по одному веслї. В запасних веслах, звичайно, не було недостачі. Подорож до Фелуджі звичайно розчислюють на дві недїлї. Але менї було потрібно більше часу, бо я хотїв використати з нагоди і зробити мапу водя-

ного шляху; тому ночами я не міг плисти вперед. З цієї ж причини я хотів жити на плоті з деякими вигодами і плотникові Муратові довелось влаштувати судно по паперовій моделі. Лівий плот мав деревяну палубу, яка давала на передї й ззаду місце для капітана й гребця. На палубі збудували хатку 3 метри довжиною й 2 ширини; передня стіна її сходила косяком і могла збиватись вверх. Дньом вона закривала від сонця мій стіл для праці на ніч її опускали. Решта рухомого майна містилась в походній кроваті й двох скринях.

Провіянт, який я купив у Джеральбусі, уклали під палубою. Вікно на стернову частину одкривало менї, коли я підіймав ся, свобідний одкритий краєвид на річку, друге, маленьке вікно було приладжене так, що я міг дивитись, коли лежав. Обоє вікон мали штори. Низенька поличка під вікном тірбарду була зазаставлена приладами для умивання, милом і всим тим, що необхідне для догляду за собою. Поперечна дошка на вузькій стїнї тримала на собі підзорну трубу, тепломір, стеаринові свічки, цигарки, сірники й маленьку бібліотеку. Остання мала всього три книжки, котрих однак могло хватити при скрутї на цїле життя: „Історія Ассирії й Вавилону“ — Бетцольда, „Практична граматика османо-турецької мови“ Вармуда і Книга книг—Біблія, котру я ще нїколи не читав з більшою цїкавістю, як під час подорожі в край вавилонського полону. Менї дали її мої старі батьки перед моїм відїздом із Штокгольму.

От же я призначив відїзд на 12. квітня не тому, щоби я хотів уникнути 13. числа (бо це число завше приносило менї щастя під час моєї поїздки по Азії), але тому, що я линув, нарештї, вирушити в дорогу.

Вже зраня застукали молотки й забренїла пилка; стїни хатини виростали на своїх стовпах. Кілька коротких дошок створили стіл, а коло него встановив ся й стілець. Коли все було зроблене, з ясного свобідного від хмар неба, сяло заходяче сонце над Єфратом. Ріка все ще підіймалась наслїдком дощів в останнїх днях і того, що все більше й більше почав таяти снїг. Масу води, котра текла під мостом обчислювали в 1200 кубичних метрів в одну секунду, але могло бути й ще иначе, бо в останнїх роках виміряли 2000 куб. метрів в одну секунду. Виходить, що подорож була небезпечною, коли б навіть мій хоробрий жандарм заставив утїкти Бедуїнів і инших недругів подорожі; про деякі пригоди на хвилях і берегах Єфрату, я повинен бодай дещо розповісти читачеві в слїдуючих роздїлах.

Ще кілька слів про екіпаж мого плота. Мій „капітан" Магомет був Турок з Біреджика в значних літах: 18 років. З восьмого року він, як помічник свого батька, потім сам за хазяїна зробив коло 100 поїздок в Дер-ес-Сор і по арабському він говорив так же добре, як і по турецькому. Гуссейн коло штирборду був трьома роками молодший, але, не дивлячись на свою молодість, вже в 20 раз плив на судні в Дер-ес-Сор; 16-літній Керіф на бакборді всього 7 раз. Це місто показувало межу знання місцевости для турецьких сплавників. Обидва хлопчаки були також османи з Біреджику й сяк-так калічили арабську мову. Четвертий в союзі був жандарм Махмед, Турок з Урфи, 42 роки, який вислужив у війську великого султана 20 років, жив у Біреджику з початку світової війни; виглядав він зо своєю бородою майже старим дідом. В своїй сірій солдатській шинелі, ґвинтовка через плече, він у військовій позі начальствував на штирбордному плотові, де мала приміститись невелика кількість прислуги. Менї недоставало лише перекладчика для взаємного розуміння з людьми — чудовий спосіб вишколити незадоволяюче знання турецької мови самим добросовісним зученням.

6. Долина Єфрату.

В травні 1886 р. я приїхав на анґлійському пароплаві „Ассирія" з Перського заливу в Шат-ель-Араб і через кілька день потім прибув у Корну де, як кажуть перекази, находив ся коло місця злучення Тигра й Єфрату, рай. Тодї я перший раз бачив Єфрат. Потім в листопадї 1905 р. я під час свого короткого перебування в Ерзерумі доїхав верхом до річки Фратсу або Єфрату. Нинї моя судьба в третій раз привела мене до цієї величезної річки, старшої в історії людей навіть від Нилу й Брамапутри.

Безудержно тягне течія річки наш плот на південь. Вузька передня стїна моєї хатки високо піднята, для захисту від сонця; передомною мапа, компас і годинник, я сиджу за столом і зарисовую наш напрям і форми берега. Круті лінії гір, скелї й мілкі місця, покриті травою острови, сїножатї, села й шатрі, наслїдки вимірювання глїбини й скрости, — все заносить ся на мапу. Рідко коли буває, що ми пливемо в одному напрямі 5 хвилин; звичайно я мушу через дві-три хвилини робити новий

промір і ледве маю час, щоби між двома промірами запалити цигарку. Підзорна труба помагає менї розглядати життя кочівників на берегах і певнїще приглядатись до особливих прикмет міняючого ся краєвиду. День і ніч я на річцї; я зілляв ся з нею в одно цїле, я живу її життям і почуваю, як вона робить і йде, щоби на далекому півднї пробратись до морського побережжа й добитись свободи в морі.

Місцевість навкруги уявляє з себе величезну тарілку з міоценкалькового камню й тягнеть ся аж за Хит на Єфратї й Самару на Тигрі; вона покриває не тільки всю північну Сирію, але також і ель-Джесіре, острів або землю між сестрами ріками, приблизно відповідаючою старій Ассирії. Її висота досягає 500 метрів, так що можна говорити про плоскогірря. Де на півднї кінчаєть ся третична чаша вапняного камню, там починаєть ся чисто наносна місцевість, післяпотопні наслоєння якої досягають значної глїбини. Збільшена мулом, який несуть обидві річки, вона пробираєть ся все далї, до Перського заливу. 2000 лїт до нашої ери халдейське місто Суріпак лежало на березї моря, а тепер його руїни лежать в 210 клм. від моря. Ще в часи Сарданапала Єфрат і Тигр впадали окремо один від одного в Перський залив. Шат-ель-Араб, в якому вони тепер зливають ся, є, виходить, одною з найновійших річок в свїтї. Ця наносна місцевість відповідає старинному Вавилонові, Ірак-Арабі сучасности. В його климатї кохають ся цукровий тростник, риж і фіники, а в найблизшій будуччинї тут будуть збирати багатий врожай хлопку.

По цїй тарілцї з вапняного камню Єфрат пробираєть ся численними маленькими заворотами на полуденний схід. В тому місцї де гірські породи загатили річку й вода прибуває на ширинї 100 метрів, береги круто спадають; в стїнах, дуже часто кольором білого алєбастру, вода в своїй тисячелїтнїй роботї пробила чашеподібні поглиблення й великанські скелисті ворота, ґроти й печери, в яких гнїздять ся хижі птахи й ворони. Тут і там природа робила з чоловічою здібністю. Круті сходи з величезними уступами підіймали ся на стїнї берегів, або виднїлись величні загати, які здавалось хотїли втихомирити воду. Наносні терраси коло увігнутих берегів, в один або й більше метрів вишини, прості, або навіть і сторчові; коріння трав і кущів досягають до води й земляні брили обвалюють ся з плеском у воду. Чути й видно як річка безупинно обробляє своє дно, як вона зупиняєть ся коло ввігнутого берега і рветь

ся далі, як пінять ся хвилі коло скель, які зірвались і залишили ся лежати на мілкому; коло ввігнутого берега річка будує: деякі напластування зробились вчора або позавчора. На таких участках лише місцями можна поливати й обробляти берег.

Потім вапняна чаша направляєть ся на право й на ліво на кілька сот метрів, так що річка під час повеню виграє яких 800 метрів ширини і має тоді вид морської бухти з чуть помітним другим берегом і напрямом води. Верхи гір уквітчані зеленню, тут і там розлилась лава. Часто на горах трапляють ся руїни кріпостей і башт, відкіля мабудь народам старовини сповіщалось про військову небезпеку. На широкому побережжі паслось багацтво кочівників: кози, вівці й бики; кручі й миси розбивають пінисту воду, на широких мілинах сидять чайки й морські ластівки наче ряди жемчужин; часто ріка роздїлюєть ся довгими островами, які тепер під водою; кущі й ґроти, які виступають на поверхню, дають знати про свою близость. Лише коли вода спаде, появляють ся дїйсні острови.

Під час усього плавання прорив Єфрату через цю вапняну тарілку уявляє повність характерних форм і я маю перед собою самий кращий театр природи, який лише можна собі уявити; в перемінчивих сценах на зустріч нам пливе краєвид, а я як найспокійнїще розглядаю таке цїнне видовище. Коли б я вилїз на стїни берегів, я побачив би одну голу пустиню; відійшовши від Єфрату на кілька кільометрів — не побачиш більше і слїдів цїєї могучої ріки.

7. Кочове життя.

Переміняючи скорість мій плот ішов по течії 2 — 3 метри в секунду, дивлячись на те, як нам помагав вітер і сама річка. Часто протилежний вітер понукав нас шукати укриття коло крутих берегових стїн, або причалювати. Так стояли ми иноді годинами. Цї, в більшости не по нашій винї стоянки, люто випитували мій терпець, але разом з тим давали менї можливість поновляти наш провіянт і до цього придивлятись до життя кочівників на берегах Єфрату.

На другий же день після початку поїздки по Єфратові, ми змушені були довго залишати ся коло села Хаммама і я в супроводї Керита, який виконував обовязки арабського перекладчика, і жандарма Махмута, направив ся до 20 чорних шатрів.

Три напівдиких пси зустріли нас, самі ж мишканці як щурі поховались по шатрах. Що вони, боялись нас? „Так", заявив Махмут, „вони приймають нас за вербовщиків, що набирають рекрутів". Це здавалось правдоподібним, бо коли я підійшов до самого важного шатра їхнього вождя, двоє Арабів вийшли до мене в явному замішанні; воно лише тоді минуло, коли вони розвідались, що ми не маємо нічого иншого на меті, як купити провіянту. Вони належали до арабського покоління Бені-Саїд, яке мало в цій місцевости 16 деревень. Мужчини носили білі широкі штани, перістий плащ через плече, а на головах чорні куски матерії. На подушках і прорваних циновках серед великого продовгуватого шатра сиділо пять поважних сивих борід і курили наргілєй і цигарки, котрі вони самі й робили. Дуже поважно вони піднялись менї на зустріч і попросили заняти місце серед них. Поговоривши трохи і надивившись один на одного з однаковим інтересом, ми приступили до діла: чи нема в них на продаж яєць і кислого молока? Спершу вони відмовлялись, запевняли що вони самі потребують, але спокушуюче брязкання кількох турецьких срібних монет, скоро виманило й жінок з їхнього кутка. Я, звичайно, вдавав, що й не помічаю їх і посвятив свою увагу тому, що вони просили. Одна прийшла з двома, друга принесла пять, третя цілу купу яєць. Я купив 50 штук і заплатив за кожних три яйці запрошену ціну — 2 металики. Инші принесли молока й юрґуту в коробках і скоро виявилось, що в цих людей далеко більше є лишнього, чим то нам було потрібне.

Первісна соромливість жінок під кінець торговлї щезла без слїду і я міг оглядати тепер на свободї їх одежу, мальовничу й ріжноманїтну. Їхні темно-синї плащі, звичайно підтримувані на тїлї вздутим матерчатим поясом, були з переду одкриті, даючи вихід червоному й білому вбранню на західний манїр. Ноги й руки були одкриті. Пястуки рук були прикрашені дуже зґрабними золотими й срібними обручками, шия нїкчемним з жемчугу намистом. Волося в них заплетене в тверді коси, а на маківках вють ся чорні тюрбани. Всї жінки порозкрашували собі нижнї ґемби в синєзелений кольор, так же як і підборіддя. Ця окраска нїскільки не робила їх поганими; навпаки: синєзелена краска була переходом від темносинїх плащів до рудоватого кольору лиця. Відкіля взяв ся цей звичай? На це питання вони лише відповідали: так ведеть ся спокон віку. Деякі жінки несли за спиною або коло грудей темно-коричневих дїтей.

Між молодими попадались деякі, що не мають догляду за собою представниці красот пустині.

На широких берегах Єфрату ці кочівники користають ся необмеженною свободою. Коли навкруги їхнього села степ зовсім оголюєть ся, вони переходять зо своїми шатрами й чередами на нові пасовиська. Як мужчини так і жінки кишать нечистотою й кузкою, їхня періста одежа поношена й порвана, повна жирних плям і слідів овечої крові, почорніла від сажі таборових вогнів. Але це їх не печалить. Загартовані дощем і погодою вони почувають себе гарно і здоровими; відсутність ріжних потреб робить їхні звичаї легкими й здоровими; все цікаве вони вітали безхитростно і без примусу, навіть діти і ті зовсім не бентежились; хлопчики й дівчатка повиходили й почали шуткувати з нами.

Полотнища шатрів з грубої чорної шерсти, спочивають на кількох виставлених в ряд сповпах, спадають на обидва боки й привязані мотузками. Кругом шатрів лежить хворост для палива; запас його постійно поновлюєть ся. В середині шатро роздїлюєть ся на ріжні помешкання при помочі очеретяної рогожі. Сама важна кімната, де приймають гостей і балакають, находить ся посередині; вліво — стійла для овець і телят, вправо комора й кухня. Там стара жінка варила в горшку над огнем прохолоджуюче питво „айран“ із води й молока. Молоко переховуєть ся в козинїх шкурах, які висять на стовпах. Молоко й хліб є головним харчем кочівників; рідко коли ріжуть вівцю. Вони дуже обережні з цим багацтвом, як я про це довідав ся на другий день.

Вже смерклось, і я звелів причалити коло трьох чорних шатрів на лівому березі. Мешканці тих шатрів вийшли нам на зустріч і привітали нас по европейському, стиснувши руки. Ми, на їхнє прохання, розположились в одному з шатрів, кругом вогню, в який підкидали колючого дерна, що було на дворі. Як тільки кидали вязку в вогонь, полумя високо підіймалось вгору й освітлювало цих дітей пустині, обвіяних вітром пастухів, темно-сині наряди їх жінок і лахміття пустотливих дітей. Всі вони походили з покоління Аль-Мурат, а їхні сусіди з лівого берегу належали до покоління Бобані. Зима 1915/16 років, оповідали вони, була до того студена, що снігу було надзвичайно богато; 5 літ тому назад на замерзшій ріці свобідно могли ходити люде й худоба. Наші цікаві хазяї не переставали дивувати ся нашому приходу, розглядати й разпитувати

нас і, коли я потім пив чай у своїй хатині, вони з берегу творили мені компанію. Я купив у них мягкого хліба й юрґут, але вівці вони не хотіли продати, властиво, вони просили за нюю 150 грюч, $1^1/_2$ турецьких фунти (майже 30 марок) в три чи чотирі рази дорожче проти звичайної ціни, а це виключало всяку згоду.

Два дні потім мені пощастило. Ми висадились коло міста, яке звалось Оаста. Тут жили Араби покоління Оелде. Напроти було пасовисько покоління Гамідіє, а далі по течії на правому березі було покоління Амед-ель-Ферач. Високі мужчини в темножовтих, білих плащах похожих на мішки, зустріли нас із привітанням „Салам". Вони чекали теперішню повінь лише через дві неділі; два місяці після повені річка ставала мілкою до крайности. Вони стрижуть свої овечі череди в травні; тоді сюди приходять торговці з Алєппо для закупна шерсти. За дзвінке турецьке серебро я тут купив чудову вівцю; один з Арабів зараз же витягнув ножа і одним махом перерізав їй горло до самих каркових кісток так, що кров била над травою. Керит запустив руку в паруючу кров і намалював на передній частині плоту пару широких червоних полос — мабудь стародавній звичай при жертвоприношенні, задоволяючий страшні сили води і даруючий судоходам щасливий шлях. Певною рукою Араб здійняв з вівці шкуру, повиймав тельбухи і розрізав мясо; жир, нирки, серце й печінку відложили. Куски мяса я звелів почепити на задній стіні моєї хатки, а решту призначив на гостину мого екіпажу.

Після того як проважавші нас Араби вернулись до своїх шатрів, мої люде розклали на березі вогонь і пішло щире варево і печево. Для мене на вуглі пеклись нирки. В Азії, коли що небудь ріжуть то це рахуєть ся празником. Чоловіки залишають ся сидіти в дома, довше як звичайно, нищать неймовірну масу мяса, балакають і співають, лише під час їжі мовчать.

8. Вірменські біженці.

Рядом з чорними шатрами Арабів, на берегах Єфрату показують ся сотки білих шатрів. Це були табори вірменських біженців. Мене вже не один раз зустрічали ці нещасні, коли я днем або вечером виходив на берег. Один раз я віддав одній з таких громад, яка складалась головне з жинок і дітей, весь

свій хліб, яйця й мясо, які були у мене на паромі. З їхньою нужденністю я ознайомив ся ще ближче, коли 18. квітня приплив у маленьке місто Ракка.

Пробираючись між островів, обнесених кругом намулом і то поросших травою, то засипаних літучим піском, ми наближались до найбільшого, які я зустрічав, міста на Єфраті. Коло Ракки дорога для караванів з Урфи доходить до річки, яка в цьому місці тече так рівно, що на берегах не видно ніяких наносів, останні вироблюють ся лише на заворотах, під постійним натиском води з боку. На правому березі паслось коло сто верблюдів, очевидно призначених для перевозових відділів, які підтримують сполучення з месопотамським фронтом.

На лівом березі дуже багато жінок прали білизну, в той час коли діти хлюпались у воді, а саккази — водоноші наповнювали свої міхи й на ослах відвозили в місто. Це єдиний спосіб, яким доставляють воду у Ракку.

Магомет і Гуссейн залишились стерегти плот, тоді як Махмуд з вінтовкою через плече і Керид супроводжували мене в місто. Воно лежить в 12 хвилинах ходу від берега, щоби при повені, якій місцевість відкрита, вода не заливала будинків.

Моєю ціллю було урядове місце каймакаму. Коло воріт нас зустріли жандарми й провели через внутрішній двір по східцях на галєрію, а відтіль у вітальню ґубернатора. Кімната була встелена звичайними циновками і мебльована звичайними канапами й стільцями. В цій кімнаті вже чекало багато військових і цивільних прохачів. Каймакам, старий чоловік з сивою бородою, носом похожим на гачок, замисленними очима, в червоній фесці сидів за столом, на котрому лежали кучі листів і документів. Його перекладчик стояв тут же, простий як свічка.

Після того, як каймакам продивив ся мій турецький паспорт, розпитав ся про мої пляни подорожі і розповів останні новинки з військових подій, я попрохав у нього дозволу купити в місті деяких старовинних річей. Маленьке місто, яке головно живе торговлею з окружніми Арабами з покоління Анесе, лежить на тому самому місті де колись стояла стара твердиня Нікефоріум. Коли в 164. році після Р. Х. Авідій Кассій виступав проти партерського царства, він на Єфраті зустрів дуже велике противенство, але противенства не могли довести проти більш сильного війська римлян ні Еропус, ні Незібін; навіть столиця партерів Ктесіфон й инші міста між ними й Нікефоріум. Ракки славить ся також тим, що халіф Гарун-ель-Рашід любив проводити в

нім літнім час. Між иншим ґубернатор не дозволив менї куповати старовинних річей бо вивіз був заборонений з краю.

В той час, як каймакам закінчував із старим офіцером ріжні поспішні справи, я балакав з французьким перекладчиком. Це був Вірменин з Константинополю, який прибув у Ракку з великою громадою земляків через Алєппо й Мескену, де їх були затримали 36 днів тому взад. Ми бачили їхні шатрі, в котрих кишіли жінки й дїти, на правому березї річки. Кількість їх определювали в 5000; вони були вислані з областей кавказького фронту. Перекладчик, який дуже гарно говорив по французькому, предклав свої послуги каймакамові і його негайно прийняли на службу.

Він менї оповідав, що три недїлї тому на шатурі прибув один нїмецький офіцер і просив дозволу, аби він міг роздїлити між найзлиденнїщими Вірменами гроші в кількости 30 фунтів. Каймакам сам був присутнїй при роздачі. На моє прохання теж так зробити, як той Нїмець, каймакам сердечно подякував — сказав, що він не має нїчого проти того. Але він тілько що отримав повідомлення телєґрамою від Валї з Урфи, по котрій забороняєть ся без дозволу Валї наділяти чим будь виселених.

Тепер я почав шукати базар, щоби поповнити свій запас сиру, апельсинів і солї. Вірменський лїкар з Ерівані, який вже багато лїт прожив у Раккі, супроводжував мене по вулицях цього місточка. Він запевняв, що вірменська кольонія тут мала 1500 чоловік. За нами по пятах ішла ціла армія жінок і дїтей, виключно Вірменів, і, коли я підійшов до прилавку пекаря, я не міг собі відмовити задоволення купити й роздати голодаючим все, що було в пекаря. Вони нападали зо всїх боків, штовхались, падали на землю, наздоптували один на другого й шарпали мене за одежу, аби не згубити своєї пайки, потім зникали, кожен задоволений своєю здобичею. Серце радїло бачучи, як вони їли і я з болем думав про тих 5 тисяч, що морять ся на другому березї. Але коли б я захотїв роздати бідноті усе що мав, то цего було б дуже мало.

Переслїдування Вірменів, головним чином жорстокости над безвинними жінками й дїтьми, належать до найтемнїщих раздїлів світової війни. Але вони переходять лише жорстокість, з якою два мілїони Нїмцїв, живших в Росії, в початку війни були розселені в розсадниках чуми на Сибірі, щоби роздїлити там долю нещасних жертв зі Східної Прусії. Але все те, що на весь світ трублять Анґлїйцї про звірства над Вірменами — все

те прибільшене й вимагає спростування. В своїй промові в Верхній Палаті 6. жовтня 1915. року льорд Брайс запевняє, що Турція має намір викорінити все своє не магометанське населення, бо воно порушає єдність держави і не завше є здібним для пригноблення. Турція нараховує 21 мілїон мешканців; більш ¼ з них християне і Жиди. Жиди, кількістю коло мілїона, нїчого не могли мати проти Турції, але навпаки проти Росії, де вони нещадно переслїдують ся, а християне в Сирії і в других частинах Турції жиють з пануючим населенням в добрих стосунках. Вірмени уявляють собою лише ¼ частину всїх християн турецької держави.

Льорд Брайс не припускає, що Вірмени коли небудь допускали незаконне відношення до свого уряду. Але брошура Арнольда І. Тойнба із Оксфорда, яка містить в собі цю промову льорда, запевняє, що 250 000 Вірменів вивтїкало за кордон Росії, яка тепер є єдиною надїєю й підпорою вірменської нації!

Ті 750 000 Вірменів, які (по другому місцю брошури) жиють на Закавказї і є російськими підданими, чи не числять ся й вони до вірменьской нації? По певній статистиці населення Вірменії в „Петермановських звідомленнях“ (1896) їх навіть 958 000. Льорд Брайс хоче чути про окремі випадки дезертирства! Про це може дати пояснення лише турецька влада. Настільки безневинними, як судить льорд Брайс, Вірмени в ранїщих дїлах не показались нї в турецькій, нї в російській Азії. Звірства 1896 р. були визвані з приводу бажання Вірменів напасти на отоманський банк в Константинополї, а кровяна баня, яку зробило над Вірменами татарське населення, була наслїдком полїтичних убивств, які виконали Вірмени над російскими урядниками. Коли я був в кінцї листопада 1905. р. в Нахичевані, Вірмени вирізали в татарському селї Ікран 40 чоловік, жінок і дїтей, навіть в самому Нахичеванї ними був застрілений один Татарин, який творив вечерню молитву на свіжім повітрі. Після цего мисцеві Татари вбили одного Вірменина, і кровяна помста пішла далї.

Льорд Брайс без сумнїву джентельмен, такі всї вони, шановні мужі! Але те, що він оповідав про прикрощі при евакуації кавказького терену військових подій до занятя його Росіянами, не зовсїм добре відповідає решті данним названої брошури. 800 000 Вірменів, каже льорд Брайс, нашли свою смерть при транспортованю їх в більш південний край! Але в брошурі кажеть ся (див. стор. 15 дат. перекладу), що з 1 200 000 Вірменів турецької держави, більша половина систиматично пере-

бита. Як же це правда, що 250 000 втїкло в Росію і половина залишивших справдї перебита, то виходить 475 000, але нї в якому разї 800 000! Це тільки, як що не рахувати, що 5 000 спаслись в Порт Саідї, і що багато залишилось на турецькій службі. По льордові виходить що з одного тільки міста Мерсина виселено 25 000 люда! На жаль, це місто в початку війни нараховувало лише 22 000 мешканців, між котрими, по Бедекерові, взагалї Вірменів нема.

Цїль подібних брехливих вісток ясна: винуватцями повинні бути Нїмцї! Вони нїколи нїчого не предприймали проти цих звірств, хоча Турція без нїяких послухалась би авторітету Нїмеччини! Відкіля знає автор брошури, що Нїмеччина нїколи подібних кроків не робила? Я можу його запевнити, що він зробив страшенну помилку, і що також неправдиво уявляеть ся, що Нїмеччина тільки може приказувати в Турції. Турція ввійшла в війну з власного бажання, задля її безпечности, а не для того, щоби вгодити Нїмеччинї. Ганебне поводження з Грецією доказує, що при лїпшому бажаннї вона не могла залишатись невтральною.

Подібними протилежностями кишить памятна записка Брайта в 750 сторінок, яку він докладав анґлїйському парляментові в жовтнї 1916. р. Тут ми несподївано чуємо від одного американського кореспондента, це нї в якому разї не могло бути невідомо льордові Брайсові, що Вірмени находять ся в явному бунтї проти Турків і бажають утворити самостійне правительство! З Ерзеруму, Трапезунду, Сивасу, Харпуту, Бітлїсу і Діабекру вислано згідно цїй записцї коло мільону Вірменів. Але в цих вілаєтах було в загалї коло 600 000 Вірменів. Подібні неточности здибають ся на всїх сторінках записки, яку докладалось анґлїйському парламентові!

Жостокости заслужують ганьби, де і ким би вони не робились! Але як для освітлення їх беруть статистику, то потрібуєть ся в меншім разї точність.

До того ж чи мають Анґлїйцї взагалї говорити від імені Вірменів?

Льорд Кітченер повідомив мене одного разу, що він утворив спокій в Суданї лише тодї, коли він викорінив все здібне до ношення зброї населення Судану, а французькі джерела містять такі картини про концентраційні табори, де вмирали десятками тисячів жінки й дїти Бурів, що волося починає їжитись!

А хиба положення Ірляндії не „возопієт“ до небес? В непощадній війні, яка тяглась 150 років, винищено $^2/_3$ ірляндського населення. Лише своєю плодючістю ірляндська нація є спасена від повної гибелї. „Коли Анґлійці“, сказав недавно Ірляндець Джордж Хатертон-Хіл в журналї Ord och Bild 1916 „не мали змоги винищити їх шляхом відкритого вбивства або шляхом законів, які виганяли весь нарід з батьківщини, вони брались за новий метод який вони спробували в Індії, це орґанізований голод. Цей метод оказав ся дійсним. В 70 років, з 1841 по 1911. р.р. число населення Ірляндії з 8 196 597 впало до 4 381 951! За три роки з 1846 — 48. так званого великого голоду в Ірляндії вмерло з голоду більш мілїона люду серед багатих нив! За ці три роки під охороною анґлійських штиків було вивезено споживчих річей (зерно, худоба) не менше як на 50 мілїонів фунтів, для заплати податків анґлійській державі і оренду відсутним земельним власникам. В слїдуючі 3 роки (1849 — 1851) вмерло від недостачі ще 400 000 люда“.

Коли нїби то „защитники дрібних народів“ не мають досить великої арени дїяльности для свого чоловіколюбства серед 380 мілїонів волею історії підпавших під їх защиту, то най вони в крайнїм разї постукають ся у своїх союзників, а не в осереднїх держав. В Росії більш має ть ся для полїпшеня, нїж в Турції. Телєґрама, з якою звернув ся 21. грудня 1916. року на імя Ллойд Джорджа, ґенеральний секретар союзу пригнїчених народів Росії барон Фрідріх Ропп, застала першого за зовсїм другими річами! Можливо, революційне правительство Росії само прислухаєть ся до цих бідних криків?

Також в невтральних сторонах писали брошури і книжки про страждання Вірменів і запитували правительства. Я тільки сумнїваюсь, чи говорить тут чисте, не підроблене кохання до людства. Бо останнє не знає ріжницї між Вірменами і Бельґійцями, з одного боку і Східною Прусією, Польщею і російськими Жидами з другого боку! Рядом з фарисейством нїщо так не обурює як шахрайство, яке преслїдує, під прикритям співчуття, полїтичні афери і безбожно використовує страждання других, щоб викликати ненависть проти полїтичних ворогів, Турків і їх союзників.

Військові події на кавказькім терені примусили зробити евакуацію населення, особливо через те, що воно відверто приєдналось до ворога і бунтувалось проти свого правительства. Звірське усердя низчих чинів перейшло до жестокости, для

яких — в цему я не сумніваюсь — правительство в Константинополі розсказів не давало.

Освічений світ повинен чекати, що турецьке правительство покладе кінець дальшому пролиттю крови, захистом нещасного вірменського народу здобуде собі незабутну славу, обезоружить цим своїх ворогів і приєднає собі ще краще своїх другів. Воно повинно подбати про те, щоби замовкли скарги в містах Вірменії.

9. Бурна їзда.

В перші днї моя плавба так помало йшла, що я зовсім згубив надію доїхати цим шляхом до Багдаду. Через те що моя праця на бортові вимагала денного світу, ми були вимушені простоювати цілі ночі; але в день весняні вісники—дощ і непогода, робили нам стільки турбот, що ми знов повинні були шукати пристановиська, коло крутих стін берегів і проводити півдня на якорі. Під своїм соняшним прикриттям я мерз при 13 і 14 степенях температури на повітрі. Вітер зі свистом віяв у моїй хатї й вода капала крізь шпари даху на постіль і на письменний стіл, поки я не прибив над ними меленький зелений намет який менї дав майор Райт під час нашої невдалої поїздки на самоходї; мій же великий білий намет залишив ся з рештою баґажа в Бір-Даві. Тільки 17. квітня почав показуватись початок весни з 24. степенями тепла. Коли ми пливли проти вітру, наш плот неправильно приганяло від одного берегу до другого і він вертів ся ніби оріхова шкаралупа, і гребець і стерновий були безсильні; одного разу нам прийшлось навіть розділити його на составні части, щоб зробити знов здібним до плавби. Не багато бракувало, щоб він разом зі своїм екіпажем винайшов передчасний кінець в водї Єфрату.

18. квітня надійшло, коли ми мали за собою Ракку і далеко по течії було видно село Себху у підніжжя вапнистої стіни. Себха це почтова станція на дорозї між Алєппо і Багдадом.

Кілька часу тому назад подув східний вітер. Сонце сховалось за товстими хмарами і над нами загримало все більш чутнійше і все ближче. Повітря було душне і гаряче і все показувало на те, що має бути страшенне розрядження. Вже дощ почав бити по дахові моєї хати і пробивати промаслений зелений намет.

До пів шестого не хватало 4 хвилини. Я зробив новий промір, який показав, що ми прямували на південь-40-захід. Поволі підїхали ми до правого берегу і пристали до невеличкого, покритого травою острова, який напевне був зєднаний з берегом при низькому рівеню води. Я мав надїю через чверть години бути коло хана, цеб то почтової хати Себхи.

Раптом дощ став. Грім перестав і один мент панував страшний спокій. Лише один мент! Але слїдуючих 20 хвилин я нїколи не забуду. Вони принесли саму надзвичайно дику картину природи, яку я коли небудь бачив у мому життю, а преціньо я пережив багато подібного. Зразу впали окремі тяжкі краплї, після пішла страшна злива, знайома лише під тропіками. Одночасно забушував над річкою оглушуючий віхор. Плот підняв ся нїби від страху, простояв один мент спокійно, після так повернув ся, що бакбордний бік разом з хаткою обернув ся в свого рода парус і вентілятор. Нечайно нас з страшенною скорістю понесло напереріз річки до лївого берегу. Єфрату вільно було мати тут 400 метрів ширини, — ця широка поверхність в кілька хвилин вкрилась величезними, увінчаними піною хвилями, верхи котрих підіймались все вище і падали через релїнґ (снасть) навітерного боку плота. В цій половинї нашого судна вода підіймалась, загрожуючи небезпекою, і я зі страхом вираховував мент, коли воно впірне в воду і потягне за собою в глїбину другу половину з хатою й усим що на нїй було.

Страшний натиск бурі на хату крім того так твердо гнав бакбордний бік на підвітерну сторону, що снасть зовсїм лягла на воду. Ще на кілька пальцїв глїбше і ми погибли! Тріщало і лопало в тонкому дереві хатки, вона нїби хтїла кожний мент тріснути і полетїти в повітря, а мїж дошками навітерного боку бризкав простими річечками підхлещуємий віхром дощ. Я вхопив мапи, книжки і т. д. і сховав їх на постелї під коцом і дощевим плащем. Після я впер ся зі всїх сил в навітерний бік, щоби побільшити силу сопротивлення вітрові. Сильний тріск— полотно шатра трісло знадвору! Ось клаптик вєть ся над вікном; я біжу до нього і хапаю. Мокрий до кісток, я тримаю шатро яке тріщить, нїби сиґнал про біду, і міцнїще впираюсь в стїну, майже не маючи сили дихати під тисненням повітря і несусь на свому плотові скаженим темпом, але куди! Нема нїякої змоги орієнтувати ся! Крізь вікно я бачу лишень сірий хаос хвиль і гребнїв з піною, які бють з обуренням в хатку і загрожують наповнити водою надвітерний бік. Чи досягнемо

ми того берега раніще, ніж плот буде до країв наповнений водою і втопить ся або буде разбитий хвилями?

Як що він пливе равнобіжно головній течії, то він втопить ся раніще, ніж ми будемо на сухому. Буря прийшла з півдня-заходу і в тому ж напрямку йшла тут річка. Пізніще, на щастя, виявилось, що сила стремління води викликала ухилення, через що наш напрям йшов просто на схід.

Навкруги оглушуючий грім і грюкіт; дощ зміняв ся градом, град стукає по тонкій стіні хатки, ніби нас бомбардує юрба камінями. Куски граду прорізують воду як кулі з рушниць деякі, як я пізніще дізнав ся, мали від 18—20 міліметрів в поперечнику. Залишатись на відкритому повітрю було небезпечним. Мої люде підлізли під палубу ще при перших ознаках бурі; якби плот затопив ся, всі четверо людей погибли б, як в пастці для мишей.

Нарештї з туману показалось щось темне: кущі тамариску на лівому березі. Отже, нас гнало поперек Єфрату, а не вверх проти течії. Мій капітан як раз вилїз з свого пристановиська і своїм криком підняв решту на ноги. Через кілька секунд ми повинні були бути викинуті на берег, — передня частина плота вже розірвала корнї тамариску, які спадали завісою з наносної терраси заввишки в 2 метри і які вдарили по дахові хатини. Магомет перелїз по одному тамарискові на берег, Керит пішов за ним, але обірвав ся по пахви в воду. В цей самий мент плот сильно вдарило, але завдяки коріням не дуже. Гусейн теж вже був на березі і обмотував мотузок коло міцної гиляки. Плот гойдало і кидало, але він більше не відривав ся. Ми скоро скрутили і спасли намет.

Скоро буря почала слабнути. Дощ і град також скоро припинились, як і почались. Осередок непогоди пішов у напрямку на північ-захід. Було без 13 хвилин шість; вся історія тривала лише 20 хвилин. Термометр показував 22 степенї. Земля ще білїла від граду, але він скоро розтаяв.

Довго часу пройшло, поки ми прийшли в себе від страху. Постепенно в повітрі ставало спокійніще, ще не так давно роздратована поверхня води стала виправлятись і було лише чути тихе шипіння замираючих хвиль. Махмуд пішов до найблизшого шатра кочівників, щоби принести дерева, хлїба і юґурта. Решта назбирала тамарискових гилячок і з великими трудношами розклали вогонь; потім вони роздяглись і почали сушити свою одежу. В моїй хатині все так промокло, що прийшлось

коло вогню на стовпах розвішати всї прилади до ліжка і кощи. Після того мої люде вилили воду з носової части. Яке щастя, що я мав дві звязаних шатури! Одна шатура безумовно перекинулась би. Пустий штирбордний плот дав мому суднові необхідну міцність, щоб витримати бурю.

Темнїло. На північно-східній частинї неба палали синї блискавки за різко очерченими на задньому плянї, чорними як крило ворони хмарами. Вони освічували річку і тамариски на березї; вони здавались марами без притулку, які протягували з проханням руки. Після гуку, який тільки що наповнив наше чуття, мертва тиша ночі особливо тиснула груди. Менї полекшало, коли шакали затягли свою веч.рню пісню, яка бренїла, як отруйний сміх, або як крик о допомогу боязливих дїтей; з другого берегу в перервах доносив ся сумний крик осла.

10. Нїмецька артилєрія по дорозї у Багдад.

В ночі після цієї пригоди буря знов піднялась і на слїдуючий день так поривисто й неправильно дула, що менї не залишалось нїчого кращого, як остатись около Себхи під закриттям кущів тамариску і дати покій моїм перетомленим людям. По полудню, раптом, прибігає в прискоки Махмуд з відомістю, що наближаєть ся великий нїмецький плот. Справдї! Всього кількасот метрів вверх по течії йшов просто на нас великий, тяжкий паром під напором сильного вітру, наче б хотячи затопити моє легеньке судно. Але ним керували дуже гарно й він причалив трохи нижче. На довгім боцї плота було написано: „Мене“ (чайка). Виходить, що це був аванґард баварської батареї, яка кілька день після мого відїзду теж мала покинути Джералбус.

Незабаром з за повороту виринула цїла фльотилія, „Емден“ з накритими возами для снарядів, „Елла“ зі співаючим екіпажем, „Мухамед Решід V“ з тяжким грузом гармат і набоїв, а на кінець адміральське судно майора фон-Шренка — турецька подвійна шатура величиною з мою, яка проїхала мимо мене з привітанням прапором, уклонами й вигуками „ура“ офіцерів. Через кілька хвилин я привітав майора і його товаришів коло моєї хатки, а вечером лейтенант Шмідт провів мене через колючі кущі тамариску в табор Нїмців де ми посїдали при світлї місяця й карбітової лямпи вечеряти і провели кілька чудових годин.

З 19 німецьких суден не хватало ще 4, які загнались коло Раккі на мілке; майор наміряв ся тут перечекати, аж усі будуть у купі. На слідуючий ранок вітер дув з такою ж силою. Єфрат котив біло-коричневі хвилі й погода була так сувора, що дуже гарно почувало ся в шкуряних плащах і зимовій одежі; через це я порішив провести цей день в товаристві німецьких офіцерів.

Ранком на близькому високому місті встановили дві мачти, як сиґнал для одставших, а також виглядали їх в сильну підзорну трубу. Скоро показались дві турецьких шатури, яким звелїли займити місця коло берега. З двох инших суден найбільше викликала клопоту „Баварія". Вона була дуже тяжко нагружена, а тому, що вода за ніч трохи спала, судно ще більше сїло на мілке і, щоби його зіпхнути на воду, — треба було розгрузити. Після годинного вишукування лєйтенант Кірхмайр, капітан на турецькій службі, повідомив нарештї, що через лїнію тамарисків і водних будівель які ясно виказують закрути Єфрата, видно помало пливучий німецький прапор. Він усе наближав ся і скоро показалось судно; це був „Кайзер Вільгельм II". Канат полетїв на землю і тяжке судно привязали.

Через годину показалась нарештї й „Баварія". Вона, здавалось стукнеть ся зо своїми попередниками, так її гонило течією. Тодї один чоловік з її екіпажу з канатом в руцї зіскочив у воду, на хвилину щез з поверхні під водою, знов вигулькнув і поплив до берегу, щоб зачепити „Баварію" над „Кайзером Вільгельмом".

Теперь 19 німецьких суден наче черепахи почіплялись за берег і в кущах тамариску й глоду завелось таборове життя рівного якому станція Себха мабудь ще й не бачила. Німецькі артилєристи купками лежали коло вогнів, балакали і співали коло кипячих котлів і набірали великими черпаками суп у свої тарілки. Тимчасом турецькі салдати і гребцї, які з запалом радились над майбутньою поїздкою в Дер-ес-Сор, виступали зо своєю одежею наче барвисті плями. Унтер-офіцери похожали й передавали розпорядки відносно вечера, ночі й ранїшнього відїзду.

Коло суден, де потрібно було дещо поправити, загули удари молота й спів пилки, а сокири розколювали стволи тамарисків, які кидали в таборовий вогонь.

Шатура майора фон-Шренка була дуже практично побудована. По середині стояли дві німецьких халабудки, в кожній

по три ліжка; на день ліжка складались, халабудки здіймались залишались лише снасти. На легеньких столиках лежали книжки, карти, труби; складні стільці забезпечували комфорт.

Ранком ми намірялись разом виїхати. Була пятниця страстного тижня, 21. квітня. Річка днем піднялась на 20, в ночі ще на 42 см. Ще до пів пятої рано я виїхав. До пяти годин ясне сонце освітило незвичайну картину на водах Єфрату — як знімались одно за другим судна німецьких артилеристів, тягнулись вниз по течії і щезали за заворотом; адміральське судно знов замикало похід.

Як менї радили проїхавші Араби, я повернув у вузький проток, що відділяв ся поворотом річки. Зробивши це я перегнав усї німецькі судна за виїмком двох. Але при крутому зворотї на південний схід вітер раптом загнав мене в гущу підводних тамарисків до лївого берега, а на слідуючому зворотї на північний захід мій плот притиснуло до мису коло правого берегу. Гусейн попробував відштовхнути ся веслом, але воно з великим тріском зломалось, а друге, що вставили на його місце, застрягло в мулї дна.

Під час цієї задержки вся німецька фльотилія проплила мимо мене; коли ми знов мали ззаді вітер, я знов перегнав двоє суден німецьких попутчиків, які внесли в мою одноманїтну подорож приємну, занятну розраду. Найбільше нагружені судна були й найбільше скороходними бо вони сидїли глїбоко в водї і пливли не відчуваючи зверхнього вітру.

Мій легенький плот плив на повернї, наче оріхова шкаралупа цяцьою вітру; часто, коли я сидїв за письменим столом, пейзаж вертів ся навкруги мене, нїби колесо. Крім того Німцї мали на бортові міцних гарматчиків, які охоче допомогали туземним гребцям. Таким робом менї пришлось відмовитись від гадки йти одним ходом з тими, що спішили напереду мене. Але зате мій маленький човен міг використати вузькі рукави і не один раз скорочувати дорогу.

З гущавини на березї піднялись з хриплими криками численні зграї ворон; череди овець і багато сїл з шатрів укривали берег. Деякий час попереду нас плив гурток чепурних баб-птиць; вони не губили нас з виду; як тільки ми наближались до них, вони підіймались і бючи крилами підіймали дощ з водяних капель.

В цей день ми зобачили першу сарану; вона сїдала на край парома. Керіт вбив її і лаяв кузку, яка їла людський хлїб; але

після сарана зявилась сотнями; Керітові хотячи-нехотячи прийшлось її залишити.

В сторонї Ель-Хамма, Єфрат прорізує невеличкий хребет Джебель-ель-Бішрі і круто падаючі стїни зразу починають тиснути ся на правому, потім на лївому березї, лишаючи у підніжжя вільними лише вузькі паси луків, або зораного поля. В цій чудовій місцевості Єфрат звужуєть ся лише на 100 метрів. В праворуч від гори стирчать старі подвійні стїни і башти твердині Халїбіє, а там, зверху, стоять горді руїни замку Селебє. Малюнок Халїбіє трохкутник, один бік якого просто лежить на березї, обидва другі сходять ся коло башти, зубці якої підіймають ся високо над твердинею.

Від разу стїни з вапнистого камня скоро відходять назад і річка розширюєть ся. В праворуч є станція Тібні; над нею знаходять ся на горбку руїни тої ж назви; місточко це — „кишла“ цеб то ґарнїзон з невеличким віддїлом. На невеличкому острівцї луки зеленїють весняною зеленню, а коло села Ісиф-паша на лївому березї знов стоять шатри вірменських біженців.

Так безупинно міняють ся картини. День кінчаєть ся і гори розповсюджують глибокі тїни над долиною. Але сьогодня я ще не гадаю про висадку; „алемани“, як запевняв мене Араб на березї, цеб то мої нїмецькі сопутники, далеко впереді мене. Далеко на південному сході блищить світлий вогонь, мабудь прожектор нїмецких суден, які повинні показувати нам дорогу. Я здібний робити вірні проміри і з години на годину світлі сїґнали наближають ся. І $1/_2$9 загремів меґафон, попереджуючи нас про міль, нам потрібно тримати курс на пливучий лїхтар. Весла хрустять, коли нам треба пересїкати річку. Але це нам вдаєть ся і ми щасливо висаджуємо ся серед нїмецьких суден з котрих двох не дораховуєть ся. Походна кухня на бортові „Меве“ ще клекоче і нас вгощають чудовим гороховим супом.

На другий ранок, зі сходом сонця Нїмці знялись з якоря. Я чекав, поки вітер притихне, як раптом маленькій човен „Блискавка“ зі свистом підплив, маючи двох гарматчиків на бортові; їм були потрібні відомости про дальшу подорож фльоти. Він приїхав з „Баварії“, яка застрягла в вузькому рукаві річки, на тому містї, де крутило мій плав. В той час, коли обоє гостей снїдали в мене, „Баварія“ з щезнувшою подвійною шатурою проїхали мимо і сховалась за сусїднім селом Альбусара. „Блискавка“ приготувалась і погналась за ним в слїд. В 9 годин мы теж відштовхнулись від берегу. Але знов я зобачив

нїмецьких товаришів лише ввечері коло світло-темних глиняних будинків і пяти білих мінаретів арабського міста Дер-ес-Сор.

Цїеї цїлї сьогодняшньої поїздки я дочікував ся з напруженням бо тут була телеґрафна станція. Які вістки донеслись туди з крикливого світу?

Нїяких побідних вісток я не дізнав ся на Великдень 1916 р., але одну приголомшуючу вістку: три днї тому назад, 19. квітня, помер у Багдадї від сипного тифу фельдмаршал фон-дер-Гольц, після того, як він вертав ся з інспекційної поїздки в Кут-ель-Амару.

11. В царстві пальм.

В Дер-ель-Сорі ми з Нїмцями змінили турецьких провожатих. Я наймив трох молодих, ледви 20-ти лїтних Арабів, всї три статні добре одягнені загорілі хлопцї міцного виду. Такими певними, як Турки вони не були, але, як хочете, вони були добре знайомі зі своїм рукомеслом, жваві і пусті, кожний раз є згідні до ріжних виграшок і забав. Мій новий „капітан" Сале Абдул Магомет тримав свою гарну голову з червоним, в жовтеньких плямках тюрбаном, нїби королївський син, співав цїлий день і підтримував як старий дисциплїну серед своїх товаришив. Коли його еґоізм був зачеплений, він майстерськи працював. Обидва гребцї, Саід Ахмет і Гусейн Алї зявились в довгих, тонких каптанах, в надутих білих штанах, поясах з матерії і гостро-конечних пантофлях. Весь їх баґаж був тлумок з хлїбом, яйцями й огірками. Новий жандарм звав ся Гусеін-бен-Магомет; найшов ся ще один пасажир який звав ся Азіс-бен-Ібрагім; він, безумовно, обовязував ся помагати менї, коли буде брак в людях. Туземний екіпаж нїмецьких плотів не отримував нїякої платнї, виконуючи на бортові свою військову службу. Турки, які належать до воінственної нації, згоджувались без всякого примусу; але Араби вивтїкували, так що не легкої роботи було варто, щоб зігнати необхідну кількість знаючих судоходів. Коли ми ранком на Великдень здіймались з якоря для другої третини проїзду по річцї, по короткому шляхові в Ану, почалось слїзне прощання з родичами, нїби вони йшли в окопи і під вогонь ґранат.

Ще два днї йшов я однаковим ходом з нїмецькою фльотою, після перестав конкурувати і розстав ся з приємними со-

путчиками. Їм, цеб то Нїмцям, бажано було можливо скорше спуститись вниз по течії, і ті вечері, які вони проводили, вони надолужували висипаючись в день. Але моя праця вимагала напруженої уваги і в день і в ночі. Ми розпрощались коло села До-ер і ранком 25. квітня мій плот знов стояв один коло берегу.

Коли сонце піднялось над обрієм, я стояв на верху найбижчої вапнистої кручі. Передо мною розвернулась пустиня, рівна, глуха і неплодюча. Невеличкі шматки гарно обробленого кремню валялись скрізь. Нї одної живої істоти не було нїгде видно. Скоро побільшуюча спека загнала мене до холодної річки під холодок мого шатра. Весна нарештї побідила, вчора в південь термометр показував 25⁰ в холодкові, а перші пальми коло містя Мейадина нагадали нам, що ми наближаємось до більш теплих країв. Вони стояли ще поодинцї, але на слїдуючий день коло села Рауя показались перші пальмові гаї, а за Аною, котру ми досягли 27. квітня, цї чудові оазіси утворили прегарні увеселяючі око прикраси Єфратського берегу. З їх явищем їзда ставала більш небезпечною, бо щоб поливати пальмові садки потребує великих водопомпуючих будинків, які часто утворені далеко на річцї.

Ще на пятий день моєї поїздки по Єфратові, 18. квітня, я проїзджав коло села Себха коло перших примитивних водопомпуючих будинків, памятників тисячелїтнього переказу. Для того, щоб поливаюча вода могла розлятись по берегові, її треба було підняти на відносну високість. Для цїєї мети міг підходити лише той беріг, який круто підіймаєть ся над водою метрів з на три. Де такого немає, його потребує штучно утворити. Утворення складаєть ся з простого деревяного містка, в верхнїй частинї котрого проведений через вал мотуз. З нього звисає до води великий мішок зі шкури, другий кінец мотуза витягуєть ся на берег худобою, волом, або конякою, або чоловічою силою. Його дїрка підтримуєть ся деревяним хрестом, щоб він міг як слїдує наповнюватись; коли мішок прибуває на беріг, він виливає, що в ньому є крізь хоботоподібне, реґулюєме другою катушкою і більш тонким мотузком, продовженя в початок поливаючого каналу, маленький басейн, який є сплетений з вербових гилячок і обмащений глиною. Зробивши 15 або 20 кроків, худоба повертаєть ся, мішок звисає і знов наповнюєть ся. Так продовжуєть ся весь день. Коли річка підіймаєть ся і наповнює береги, люде і худоба відпочивають; поливаючий стру-

мок сам собі знаходить шлях на поле, а власне поливаючі канали стоять ніби вузькі моли над широкою поверхнею води.

Скрипуча музика цих водяних будівель провадила мене всі дні, їх величезні містки, особливо в ночі, є подібні до остовів допотопних звірів. Скоро я помітив також, що два, або три мішки підіймають ся і спускають ся по деревяним підставкам; кожний мішок мав свою худобу, або чоловічу послугу, і кожна катушка хрипіла на свій лад.

Недалеко після До-ер серед річки стирчить одинокий стовб з опаленої цегли. Салє запевняє, що це частини старой башти; але скорше всього це залишилась частина водочерпального збудованя, подібні якому я скоро помітив де які в повному ході.

Ранком 26. квітня вода знов піднялась на 20 сантиметрів і над вогким полем підняв ся ввечері туман і сила комарів, так що менї вперше прийшлось пустити в дїло маску від москітів. Ми легенько пропливли мимо різкої породистої стїни і припливли до великого з густою травою і кущами острова, який дїлить Єфрат на двоє рукавів. Ми обігнули влїво і вперше зобачили як приміняєть ся водяна сила, щоб підіймати воду. В річку вмурували камяну стїну; на нїй було приладжене велике колесо в 8 метрів в діаметрі. На його ободї висїли продовгуваті глиняні горшки, котрі при повертаню зачерпували воду і виливали її в трубу, яка виходила під простим кутом до канала, який пробігав по стїнї. Теперь колесо стояло без руху, бо вода піднялась вище його вісї; коли вода нижче вісї, колесо вертить ся день і ніч і безупинно горшки наповнюють своїм дорогоцїнним змістом трубу каналу; трохи виливаєть ся в бік, коли черпаки на звороті нахиляють ся. Колесо збито з зеленого сплавного лїсу, шпицї його криві і кособокі, і хочай воно і на пів кругле, всеж воно добре виконує свое завдання.

Подібних приладів до черпання води я бачив велику кількість за час моєї поїздки в царстві пальм. Стїни сводів на звоpотах зглядно з їх довжиною перевивають ся, щоб вони могли витримати велике тисненя при повеню; річка вільно проходить туди. Я на одному долабові нарахував до 17 подібних стїнних сводів і до 4 колес, які примощені на маленьких пристройках. Стїни і колеса з часом стали зелено-чорними від лишаїв і моху. Зачасто це одні тільки руїни; річка зломила колеса і забрала їх з собою, зруйнувала стїни і часто стирчать лише окремі стовпи серед бушуючої глїбини. На подібному одинокому, за-

безпеченому від хижих звірів стовпі зліпила гніздо пара чорногузів. На початку стіни стоять звичайно одна або кілька пальм, ніби вартовий.

Як що кілька колес по тій самій стіні в рухові, то утворюєть ся страшний концерт подібний до поросят, котів і гієн. Але для фелахів улюблені музики цей оглушуючий гармідер; відціль тече життя на поле, відціль дають ся роскішні врожаї пшениці і хліб для родини і вони додають до гармідеру слова, затягуючи пісню. Де черпалки води зруйновані, там немає розцвіту поля на березі.

Долаби проводять ся можливо близше до сильнішої течії і часто йдуть парами рівночасно на обох берегах. Це значно звужує прохід, побільшує скорість течії, скорість руху колес, а цим і кількість доставляємої води; ясно помічаєть ся, як між подібними стінами вода бушує сильніще і як Єфрат іде сильними бючими хвилями; я можу сказати про наше щастя, що ми без серйозного розбиття досягли села Ана, не дивлячись на часту байдужість Салеса; це село без кінця тягнеть ся в холодку пальм, коло підніжжя правобережних скелів. Були напружені менти, поки Салесові і гребцям, вдавалось нарешті пробратись з прудкої течії між двома долабами, які тісно стоять один коло другого, і пристати не вдарившись в найближчу стіну.

В Ані я в останній раз зміняв своїх провожатих. Новий капітан був 70-ти літній дід, скупий на розмову і серйозний, але він за своє життя багато проїздив по Єфратові, і знав, як нові гребці Измаіл-бен-Халіл і Джемі-бен Омар запевняли, кожний зворот, кожний остров, і кожну мілкість річки, кожну пальму на березі так, що в усій Месопотамії не було судохода, який міг би з ним зрівнятись. Сале просив мене виконати сон його життя і взяти його з собою в знамените місто Багдад; він гадав, що менї буде потрібний кухар, але бояв ся признатись, що нїякого поняття про кухарство не має.

Я задовольнив його й, поза як мій екіпаж нї слова не разумів по турецьки, він зробив менї цінні послуги як перекладчик. Крім нового жандарма який звав ся Саальман, мозульського Араба, ми одержали ще одного пасажира, на цей раз салдата з батареї майора фон-Шренка; батарея як я дізнав ся тепер, була на годин 12 наперед. Ахмед-Анті, як звали його, залишив ся по необяснимій причині і благав мене взяти його з собою, він міг дігнати своїх товаришів.

Капітан Алїс-Рум блискуче виявив себе в тяжкий момент коли ми, покидаючи Ану, повинні були дуже скоро, але з великими зусиллями вивести плот на річку з окружаючих близьких стїн долабів. Спокійний і певний в собі, стояв він на стернї, і його темні соколині очи помічали кожну хитрість течії і вялість, або невмілість екіпажу. Єфрат тепер підняв ся на 3.23 метри вище звичайного рівеню і наше легке судно стрілою неслось по шипучим водам; чудові береги коло Ани і прегарні пальми пролетїли мимо мене, нїби сон. Не менше чудові були маленькі острови, які були обнесені камінними стїнами від повеню води; вони повинні виглядати нїби маленькі твердинї. До Ани тут же прилучаєть ся село Джумеїла, а безупинним пальмовим садкам кінця немає. Лише коло Вад-іль-Гасеру вони знов кінчають ся. Сила шатрів, які оживлювали береги вище Дер-ес-Сори, тепер зовсїм щезла, тут лише є тільки дїйсні села з пальмовими гаями, полем і приладами для води, або пустинний тихий беріг. Кочівники, яки тулились часом коло річки, теперь подались, як я чув в Анї, назад в степ.

Спека сильно збільшувалась за останнї днї. 28. квітня термометр показував майже 53 степенї і все, що було відкрито сонцеві на мому письменному столові починало горіти. В цей день я дізнав ся від одного турецького офіцера, котрий пять днів тому назад покинув Багдад і розклав ся спочити коло Ісланє, що Анґлїйцї без надїї на визволення оточені в Кут-ель-Амарі і що похорон фельдмаршала відбув ся при великих військових пошанах. Таким робом луна світових подїй відбилась в одиночество моєї річної поїздки.

29. квітня ми пристали до чудового садка Мисбан, власник котрого, далеко відомий чоловік, прислав свого сина, щоб запросити мене на забавку. Але позаяк вже був вечір, я лише на другий ранок завитав у цей казковий палац.

По довгому передньому подвіррю ми спочатку зайшли в стайню, де кілька гнїдих чистої крови кобилок стояло коло ясел, а потим пішли на подвірря, де син Мисбана з наймитом зустріли мене і повели в будинок. В великому чудовому покою сидїв поважний дїд, брат власника будунку, зі схрещеними на келимі ногами і голосно читав скрипучим одноманїтним голосом з книжки, хитаючи взад і вперед тїлом. Тепер він встав, привитав мене й повів до підвищеного шановного місця, відки крізь ґранчасті вікна відкривав ся широкий вид на царственну річку.

Вся кімната встелена келимами. Серед неї стояла чотирокутна піч, в якій тліло пальмове дерево і клекотів кофейник. Через хвилину увійшов сам Мисбан, важний і поважний, ніби цісар, в білій обшитій золотом мантиї, в шовковій білій хустці на голові з срібними кільцями. З обовязуючою ввічливістю кожного Араба він спитав про мою подорож і після, коли ми пили каву і курили цигари, він разповів про себе і свій будинок.

Його батько заснував оазис 70 років тому назад; двайцять років він сам хазяйнував тут. Його повна назва Мисбан Ібн Шока. Він має четверо синів і шість наймитів яки жиють тут з своїми семями, взагалї коло 30 люда. Він володіє тисячу пальмами і має намір розширити свої плянтації. Я як раз помітив плот з рослинами, котрі мали бути насаджені.

Прохідка в саду була цінна. Оранжерейна теплинь, повітря тяжко і тихо висить між міндалевими, оранжовими деревами й шовковицями; чудові зубчасті листя пальм, їх нїжні ще білі финики різко підіймають ся з блакитного неба. Зерно стояло високо і недїлї через дві їх потрібно жати, а через місяць і пшеницю. Лише в вереснї финики мають темно жовтий кольор ніби янтар і тодї вони готові, щоб їх рвати. В Мисбанї достигають також цукрові і водянисті динї, кілька сортів винограду, цибуля й боби, і багато других овочів.

Прибутки оазису ріжні, але в загалї добрі. Фініків збирають середнїм числом 40 верблюжих кошиків, кожний з них коштує два турецьких золотих фунти, цеб то коло сорок марок. Загальний врожай, як рахує власник, додаючи сюди все, досягає 400 фунтів. Але кожний рік продаєть ся половина, другу половину залишають для себе.

Садок Мисбана не є коршма, де кожний може заїхати і замовити собі вечерю. Але кожний хто проїздив мимо, був бажаним гостєм Мисбана, і не проходило дня, щоб хто нибудь на годинку не разклав ся на приємній софі коло набережної поки не прийде вечірнїй холодок.

Часами сюди приходили люде від караванів з великого шляху в кількох годинах віддалення, щоб спочити і напоїти свою худобу. В пекучі соняшні днї, коли жара тремтить над сухою пустинею і мілкий порох підіймаєть ся від топтаня верблюдів, повинно бути великою приємністю бачити з гори, як пальми Мисбана хитають своїми кронами над достигаючими ланами. Там усміхаєть ся спокій, там можна напитись вдосить і забути в холодку про втому в пустинї.

12. Останні дні плавання.

Одною з самих чудових картин, яку дає Єфрат, є маленьке місто Хит, старинне місце яке давало своїми джерелами асфальту тисячу років перед тим гірну смолу, яка була необхідна для будівничих вавилонських королівських палаців. Воно панує на горбкові над морем хитаючих пальм, а коло підніжжя горбка мінарет вперто підіймає свій білий вершок. Це перше арабське місто, котре займаєть ся торговлею і на його набережній розвиваєть ся пляномірне корабельне життя. Коло пливаючого мосту, що зєднує обидва береги, лежить велика кількість арабських „меґайли", великі човни з острими переднїми і заднїми частинами. Мачти стоять на них косо і довгі паруси звернені; на повному ходові з надутими від вітру парусами, з піною коло носу вони роблять чудове враження. Матроси метушливо бігають в водї коло берега. Міцні грудки тягучої смоли розкладені нїби келими на березї, їх скачують і кидають на пароми. Смола запашно наповнює повітря. Жінки в темних одягах балянсують осмолені горшки на головах, набирають в них воду на набережній і размовляють з другими, які перуть туть білизну в водї Єфрата. Я пристав як раз проти мінарета на відкритому містї. Купа хлопчиків, які тут грались, напхались сюди і маленький Турок в рябій сорочцї крикнув менї: „Вчера впала Кут-ель-Амара. Сьогодня прибула телеґрама".

„Чи певний ти в тому?" спитав я.

„Так, відповів він, пан може справитись в телеґрафній конторі".

Чудово, гадав я. Багдад тодї безпечний; також вільний шлях на Вавилон, — і я подав ся з своїми звичайними провожатими, жандармом і Сале в місто. Вулицї, частично покриті асфальтом, тїсні, стїни сїрі, бідні глиняні і камяні хати. Крізь відчинені ворота темні ходи вели в хати і брудні двори. Водоноси з капаючими шкіряними мішками на плечах, осли з грузом фруктів, крамнички з навісами і відкритими рундуками з хлїбом, горохом, гранатами і рештою з їжі, на деревяних порогах дїти з замурзаними носами, зі зґраями мух на лицях; на одній стїнї прокаженні з страшним видом, — яка протилежність з приємним виглядом, який уявляє собою Хит, коли наближаєш ся з води. З покручених вулиць тілько зрідка можливо кинути погляд на темні хвилї Єфрату.

Щоб добратись до площі нам знов прийшлось піднятись до самого побережжя. Там стояли два досить гарних будинки;

в одному жив мудир Хита, Араб, культурний европейський одяг якого різко відділяв ся від духової одсталости. В другому знаходилось телеґрафне бюро, де менї ствердили про капітуляцію Кут-ель-Амари. Анґлійський головнокомандуючий ґенерал Таунсенд попав в полон з 13 000 жовнірів, отже це велика побіда, вістка про котру облетить магометанський мир і усилить власть султана. 29. квітня ворог був премушений очистити позиції, а 10 днїв перед тим помер фельдмаршал фон-дер-Гольц. Прикра судьба заборонила йому пережити цей день побіди, яка зробилась завдяки його ґенійові і предбачаючим керованням 6-ою армією.

1. травня я покинув Хит, моя поїздка по річцї наближалась до кінця. Мій вільний пасажир Азис залишив ся в Хитї. Мене не здивувало те, що відходячи, він разпрощав ся зі мною по французьки, але те, що він щез, не впоминаючись про платню за загальну дорогу.

Лївий беріг Єфрату називав ся тут по арабськи Ель-Джесир (остров), поняття яке є однакове з Месопотамією; правий беріг зветь ся Еш-Шам. Обидві ці назви весь час мають звязок з течією, вітром і місцем висадки. Коло правого берегу ми посувались вздовж низьких скелистих скосів Легуби, а потім відійшли до Джесиру за островом Абу-Тибан, який заріс тамарисками. Коло пальмового гаю Тел-Есуел [сильний південно-східний вітер примусив нас до довгой стоянки і, повний заздрости, дивив ся я на проїзджаючі за вітром на повних парусах вверх по течії мегайли. В той час, коли один Араб ловко лїз на пальми і посївав їх колоплодники мужеським насїням, перевязуючи чашечки їх листя мочалою, мої люде гаяли час за ловленням птахів і за будованням човнів з пальмового листя. Потім ми хотїли протягнути плав вздовж берегу; де беріг був відкритий, дїло йшло, але там де гущавина робила непрохідною глиняну стежку, там посувались дуже помало.

В цій місцевости здійснюєть ся перехід підвищеної рівнини, в рівнину наношену, котра в часи ассирійських і вавилонських королївств була прорізана величезними каналами і вкрита розкішними садками й ланами. Білі стїни вапнистого камня щезають, лише окремі віти спускають ся до річки. Крайовид тїкає [в широку далечину і Єфрат користуєть ся одержаною волею, щоб міцно розширити ся.

Також і 2. травня ми дарма боролись з противним вітром і велика кількість приладів до черпання води — тут знов примі-

тивного виду, робили майже неможливим перетягування плоту. Таким робом з труднощами без кінця повзли ми до Рамадіє. В цей день ми вперше зустрінули гуфу, круглий, облицьований асфальтом, плетений човен, знайомий нам ще з асирійських часів; вона виріжняєть ся великою легкістю і винослівістю. Гребець одночасно був і мачтою і парусом, він стояв серед човна і його плащ роздував ся нїби парус.

На другий день ми помітили, що берег залило водою досить далеко. Єфрат утворює тут великі подібні до кругів звороти; воду, яка є в цих полосах землї, тяжко відріжнити від землї і потрібувалось все уміння мого капітана, щоб пройти між цими мисами, островами і мілкостями, які лежать під водою в маленьких і великих бокових рукавах. То раптом підіймались з води пальмові гаї; то знов було видно поле з достигаючими жнивами, які пожалїла вода, і з над річки підіймались отари овець і рогата худоба, хатки й шатрі. Мешканцї повинні були істнувати як земноводні і бути приготовленими до того, щоб несподївано їх накрили хвилї. Часто те, що я рахував шатрами були парусами мегайл, котрі снували вправо й влїво по річцї й які я зустрічав на великому завороті Єфрату. Кінец кінцем моїм людям довелось лїзти голими в воду, щоб витягти нас наперед. При цему ще майже не можливо було жити від сили комарів коли ввечері ми приставали до пустинного берегу, і я міг тримати світло лише на час коротенької вечері. Скрізь гудїли і шипіли рої комарів, які плодять ся міріядами в цій болотяній місцевости під спекою тропиків. Дах моєї хати в середині був облїплений чорною, живою верствою; незґрабні жуки бились о стїни, дурненькі метелики лїтали над полумям і падали з підгорілими крильцями в моє начиня. Коники туркотїли один перед другим, жаби квакали в болотї, сміх шакалів страшними хвилями разповсюджувались над степом. Але самим клятим створіням були комарі і москити, з котрих де які пролазили крізь сїтку. Все тїло горіло, про сон нема що й думати на цій постелї з кропиви. Ранком, коли вони наїдались вдосить, вони ставали такі лїниві, що навіть не вилїтали і я хочай мав радість приймитись за криваву помсту. Ранїшний холодок робив сверблячку меншою.

4. травня, нарештї, над чистим степом завиднїв ся мінарет Фелуджі, зразу на південному-сходї, після на північному-сходї, бо Єфрат знов робить тут великий зворот на південь. Коли ми досягли місця де мали висїдати, я перший зобачив шатуру

з фльоти батареї Шренка; відділ Червоного хреста ще залишав ся тут і повинен був ранком рушити в дорогу.

Від Фелуджі я міг тепер добратись возом по великому шляхові караванів до міста каліфів, або продовжувати свою подорож річкою до Різванїє, котра зєднана з Багдадом маленькою польовою залїзницею. При тихій погоді дорогу по водї рахують 8 годин. Через це я вирішив залишитись на плоту; але скоро я каяв ся за своє рішення. Противний вітер і злива, до того ж ще порядний віхор з заходу, примусили нас залишитись на якорі і 8 годин розтяглись більше як одна доба. Араби нїчого так не боять ся як дощу; як тільки показувалась маленька хмара екіпаж мій кидав весла на волю судьби, тїкав під палубу і лише тодї відти вилїзав коли ми загрожували перекинути плот. Одного разу коли мої люде захотїли взяти плот на буксїр вони чуть не потопились в болотї. Я легко перевів дух, коли нарештї 5. травня досягнув Різванїє і таким робом мій чудесний човен закінчив свій переїзд 1040 кільометрів без особливо тяжких нещасних випадків.

13. Між Єфратом і Тигром.

Лило річками, коли я кидав свій плот. Я приїхав дуже зручно, бо зараз як дощ стане, повинен був відїздити потяг з 22 ваґонів. Через це я поспішив до команданта Різванє, Курда Ахмет-Муктара з Сулейманє, живого, ввічливого чоловіка, якій вистудіював в багдадській французькій школї гучну мову бульварів. Все йшло по бажанню; потяг отримав розсказ чекати, поки я буду готовий. Отже в полудень я поїв і напив ся чаю у Ахмед-Муктара. Тимчасом Сале вкладав всї мої річі. Плот я залишив на відповідальність команданта. Можливо, що він буде ще потрібний для поїздки в Вавилон.

Рейки польової дороги спускають ся до берегу. Ваґони зроблені з залїза і мають таку ж форму, що і шведські на лїнії Люлеа-границя, але деякі менші розміром. Льокомотиви ще не були готові; єдину тягу уявляла чоловіча сила; до цеї цїлї притягли Арабів. До Багдаду змінилось шість партій, кожна в 50 люда. Вони отримували по 3 хлїби і по ягнятї на гурт. Платня була незначна, й вони часто втїкали. Незабаром мали бути закінчені льокомотиви й цим провізна здібність дороги повинна була досягти великої степенї. Кожний ваґон було на-

вантажено двома тонами. Ґруз, який йшов з моїм потягом, вміщав в собі військовий матеріял і провіянт. Мій баґаж склали в останній ваґон; на ньому сидів я і мій наймит Сале.

В 3 годині дощ перестав. Повітря було свіже і чисте. Всї люде стояли приготовані коло своїх ваґонів і як тільки подали сїґнал чудний спосіб транспортования по залїзницї почав ся. Ми їхали не прудко, а останьому ваґонові прийшлось приймати участь в кожній стоянцї яку учиняв один з переднїх.

По обидва боки дороги розляглись лани з пшеницею, вівсом і инш., які поливають ся водою, що йде каналом з Єфрату. Вся ця місцевість зветь ся Різванє або Масранє, як тут вимовляють. Оброблена площа землї була вузька і скоро ми знов поїхали через пустиню. По обидва боки рейків Араби, які тручають ваґони, витоптали в сїро-жовтій глинї рови, які тепер наповнені водою.

Недалеко берега ми проїхали через горбок, заввишки коло двох метрів. Друге кориґо подібного рода коло Юсфіє надавало гадку, що обидві високости уявляють собою нещо инше, як гатки допотопних каналів з обох боків. Влїво від дороги, лежала склеп-гробниця Ібрагім-ель-Галїль-Імак; на другому боцї маленька високість, під назвою Тель-Ахієн. Тут мій потяг отримав розсказ стати, і мій ваґон по розїздові перетягли, в голову потягу. Таким робом, передо мною відкрила ся вільна дорога і скоро ми залишили решту потяґу далеко позаду.

В пять годин ми досягли першої станції Калат-Різванє де явились нові Араби тручати ваґони і приєднав ся новий жандарм. Цей неспокійно заявив, що в останню ніч між першою і другою станціями потяг був зостановлений злодіями. Стріляниною з рушниць їх вдалось прогнати, через це нїчого не відомо, і потрібно було пройти небезпечну місцевість скорище. При таких умовах, безумовно, більш розумнїще залишатись коло решти ваґонів, де була турецька й нїмецька сторожа. Але я і так вже обіцяв Арабам, як що вони будуть добре бігти, добрі чайові, отже значить нехай так і залишаєть ся.

Жандарм так спішив, що сам почав підтручувати. Перед кожним підвищенням він забігав на перед, не дивлячись на те що йому мішали плащ і рушниця, щоб обдивитись дорогу; як що нїчого небезпечного не було він подавав знак зверху, люде лїпше брались за дїло і він сам, задихуючись, скакав до них. Самою небезпечною точкою було місце, де потяг перехрещував стару канальну дамбу; останьої ночі тут сидїла на засїд-

ках купа розбішак. Але ми без труднощів проїхали це корито. Праворуч від дороги було видно маленьку високість, яка лежить на караванному шляхові між Багдадом і Хіллом.

Після того ми поїхали через поле, яке було вкрите шматками цегли. Які дорогоцінні річі могла ховати ця земля ще за часів вавилонського панування! На обрію показались прості хати села Талдаму; в 6 годин ми були там. Коло будинку двірця на соломяних матах розклалась купа Арабів: вони чекали, щоб змінити товаришів коло ваґонів. Недалеко стояло 25 шатрів. Вузькі, лише недавно построєні з невеличкими мостами каналы, проводили воду на поле; певно води було мало, бо зерно мало поганий вигляд. Сарани була велика сила, багато комашнї знаходили свою смерть на рейках.

Мої Араби бігли, що було сили. Піт тїк їм з лоба й вони віддувались, нїби гончі пси. Коли нам на дорозї перешкаджали два пустих ваґони, вони їх звичайно зняли з рейків і поклали в бік.

Темно-червоне сонце зайшло, наближав ся вечірнїй час. Понад Багдадом палали синї відблески. На крайовидї небо було ясне. Виявлялись зорі і місяць показував свої ріжки. На північ, коло горбка Абу-Ганша, горіли вогнї арабських кочівників.

Будинок двірця Тель-Есюєд мав накриття на стовпах; під ним лежали Араби, які спали, або курили свої водяні люльки. Тут ми зробили остановку, розклали вогонь в „мангалї“ вуглянім горшкові і Сале треба було зварити чай до скоро звареної вечері з хлїба і яєць. У $^1/_2$ 9-ї почав ся четвертий переїзд.

Місяць сховав ся за хмари. Але над Багдадом стояли зїрницї, нїби відбиття від сильної ґарматної стрілянини. Небезпечність нападу, очевидно, пройшла; в крайнїм разї про нього більше не говорили. Пустиня тиха і темна лежала по боках.

Пятий шмат дороги доходив до Еср-ель-Хера. Заміна людей тягла ся хвилини зо дві; старі підпихачі отримали свою нагороду й це заохотило нових до найбільшої скорости в шестому й останньому переїздї до Тигра. Через залїзничий міст ми переїхали великий канал Еср-ель-Хер. Ще остання пасма поля, потім виринули вогнї й лїхтарі, з кожною хвилиною все збільшуючись. Пальми виступили з темноти наче привиди. Запасні лїнїї залїзницї розходились, збільшувалась кількість їх, тут і там стояли товарові потяги з військовим матеріялом, і от ми

вже стоїмо на березї Тигра. Гаммали, носильщики, прискочили, заволоділи моїми річама і приволокли їх до східцї, біля якої стояла привязана величезна гуффа.

Ми зїскочили на борт, три чоловіки взяли ся за короткі широкі весла. Вони були в переднїй частинї гуффи, поскільки можливо найти передню чи рулеву (задню) части в круглому кошикові; вони вдаряли веслами як можна далї від човна і робили це розмірними і швидкими рухами. Коли б малось тут лише двох людей на веслах, то човен закрутив ся б; тому середнїй помагав то лївому, то правому сусїдові, не трачучи такту від переміни місця. Так, на зустріч Багдадові, пливло гойдаючись по Тигрові, ориґінальне судно.

14. Мій вїзд у Багдад.

Багдад спав, коли я туди приплив. Лише місцями у вікнї горів вогонь, чи лямпочка. Врештї, лївий беріг Тигра був непроглядно-темним. Коли промайнула блискавка, можна було побачити тїнї домових дахів, мінаретів і пальм.

Куди тепер? Я запитав гребцїв, чи не знають вони хати, де мешкають нїмецькі офіцери. Певно! Вони забрали на плечі мої річи й сказали менї йти за ними. Одному з них довелось водити мене, бо вулицї не були освічені, не було лїхтарів, і неможливо було розпізнати руки піднесеної до очей; помітно було лише, що чалапаєш по страшеннїйшій грязюцї.

Нарештї мої провідники зупинили ся коло якихсь воріт. Після трохразового стукання залїзним кільцем, нам одчинив слуга.

„Хто тут живе?“ запитав я.

„Кілька нїмецьких панів. Вони усї вже в постелї, за виключенням одного, якого немає ще вдома“.

„Чи мається тут свобідна кімната?“

„Так, одна“.

„Веди мене туди!“

З двору східця вела на відкриту галєрію, а відтіль в кімнату. Засвітили вогонь, влаштували моє доріжне ліжко з сїткою від комарів і вклали мої річи на стіл і на стільцї. В кого я розтаборив ся, я не уявляв собі. Але нїяких докорів власної совісти це в менї не викликало, бо денно їдучи по Єфрату й Тигру, а також по залїзницї мене стомило і я жадав лише спокою.

Як вірний слуга, Сале лїг на підлозї коло дверей моєї кімнати. Саме хотїв я залїзти під сїтку, коли тверді кроки почули ся на галєрії і ввійшов нїмецький офіцер. Зобачивши мене він здивував ся й обернув ся в знак питання. Він побачив світ у вікнах і подумав, що законний господар кімнати вернув ся до дому.

„Хто він такий?“ запитав я.

„Дослїдник Тибету, професор Тафель із Штутгарту“.

„Як, Тафель? Мій старинний приятель ще з берлїнських часів Ріхтгофена?“

„Нуда, іменно той. Він прослабував кілька день і тепер лїчить ся в д-ра Герлє“.

Так, випадково, я, що приїхав у Багдад серед темної ночі, коли нїхто не знав, що я приїду, попав не тільки в хату, а й в саму кімнату, де наче б по попередньому обрахованню, жив тибетський дослїдник, до того ж знайомий менї протягом багатьох років!

Офіцер, котрий був капітаном Мюллєром, розказав менї трохи про життя у Багдадї, побажав менї доброї ночі й покинув мене.

Рано 6. травня, коли я прокинув ся, стояла чисто тропична погода. Лило річками, наче шкло, дощ падав перед вікном, лязкав по пружистому блискучому пальмовому листю, пінив ся по ринвам з даху, гурчав на верандах і клекотїв на подвіррю. Грім грюкотїв крізь тяжкі синьо-чорні хмари. Безумовно, чудовий душ був добрим для не зовсїм чепурного міста; але тямущі люде казали, що він прийшов пізно; дощ у травнї — це назвичайне зявище.

Коли все це до деякої міри пройшло, я підготовив ся до подорожі по вуличному болотї до будинку бувшого нїмецького консула Ріхарда, де оселив ся від недавньої пори герцоґ Адольф Фрідріх Мекленбузький, мій ввічливий господар у Бапомі. Випадковости війни завели його тепер в Азію; на його жаль висловлене ним бажання взяти команду над маленькою армейською ґрупою на одному з турецьких фронтів, не здїйснило ся. До того ж він не був новаком у цїй сторонї, бо ще за молодих лїт, років двадцять тому, він проїхав верхом з Єрусалиму в Берлїн.

Як но я вийшов з моєї кімнати на галєрію, герцоґ вже йшов менї на зустріч здоровий і бодрий, як завше. Він почув про мій приїзд у ночі й хотїв перший мене привітати. Заку-

тані в свої дощові плащі ми ходили по кращій вулиці Багдаду, названу в честь Галіль-Паші; ми дійшли до будинку п. Ріхарда, величезного чотирокутника, обсадженого густим садком. Відкриті, обнесені дахом галєрії, які стоять на струганих і барвисто розмальованих стовпах, дають відкритий вид над сусіднїми будинками й вузькими вулицями на велику річку й її другий беріг.

Пан Ріхарц був з 1894. по 1907. нїмецьким консулом у Багдадї, а з 1912. по 1914. — американським. Потім він подав у відставку, але залишив ся жити тут; він не міг покинути свого будинку або продати його під час війни за дешево. Крім того він любив Багдад, звик ся з його клїматом протягом років і до того зжив ся з цим барвистим східним життям, його звичаями й мовами (п. Ріхарц добре володїв одинадцятьма), що в 60 років він міг би розлучити ся з цим спокійним безтурботним життям лише примусом. Як темні й безбарвні вулиці Берлїну й Гамбурґу в порівнаннї з багдадськими! З точністю машинерії годинника п. Ріхарц реґулював свою денну дїяльність; з точністю до хвилини починав він свою їжу, свої бані, спацирує, читає свої дуже спізнені часописї, або сокровища своєї бібліотеки, і так же точно провадить свою работу в нїмецькому інформаційному бюро. Заля, кабінет, бібліотека й їдальня ведуть на галєрію, яка йде кругом подвіря. В залї стоїть привезений через моря й ріки рояль, на котрому господар грав чудові мельодії бо він дуже любить музику і в години самітности за роялем находив найкращу розвагу.

По заведеному звичаю, в кінцї травня, на початку великої спеки, Ріхарц покидав своє зимове помешкання й перебирав ся „на дачу". Переїзд був недалекий, але відігравав у його життї ролю кожнорічно повертаючого важного моменту. Він спускав ся просто двума східцями нижче, у свій сердаб, холодник, куди не проходив нї один промінь сонця. Тут, під землею, проводив він все лїто і хто проходив мимо маленького люку (дїри) сердаба, той міг в ясний день почути виходячі з глїбини чарівні акорди „Місячної сонати" Бетховена.

У господаря будинку я зустрів також свого доброго товариша з західнього фронту, адютанта герцоґа, ротмістра Шельвінка. На спільному снїданку на верандї у консула завязалась в ранньому свіжому повітрі оживлена балачка; центром її було заняття Кут-ель-Амари, яке стало ся недїлю назад і звязані з цим наслїдки.

Пізнїще в день я також зустрів ся з моїм милим товаришем по дорозї, ґрафом Віламовіцем, який мав багато дечого розповісти менї про свою 800 кільометрову подорож з Алєппо. Провівши вечір знову в залї консула Ріхарца, я поїхав на автомобілї герцоґа до дому. При осліплюючому світлї прожекторів багдадські тїсні вулиці уявляли фантастичне видовище: жовті глиняні будинки з їх невеличкими міцними воротьми і торжественні пальми, гиляки котрих виглядали з за стїн будинків, все це походило на кулїси сцени. По ще мокрим вулицям шалали ся бездомні собаки, котрі з великою нехіттю віддавами свої нагріті місця колесам автомобіля при чім ця здача супроводжувала ся заядлим лаєм.

Тимчасом менї предклали друге помешкання. Той будинок, в який я випадково попав вчора вечером, належав д-ру Ендруксу з нїмецької етапної інспекції в Месопотамії. Він жив тут лїт 5, маючи службу на багадській залїзницї. Тепер менї відступлено велику вітальню в будинку верховної команди шестої армії. Стілець, стіл, ванна й дорожне ліжко уявляли собою усю мебіль; але під верандою котив свої води Тигр і що особливо освящало цю кімнату, то це спомини про фельдмаршала, мого великого друга фон-дер-Гольца, який тут жив.

15. Історія Багдаду.

Дїйсним основником володарства Абасинів був Абу-Джафар-Абдала-аль-Мансур. Він вступив на трон халифів у 754. роцї, як наслїдник Мохамеда й придбав собі славу в магометанському мировi. Його царство було більше римського, під час його розцвіту; воно обхоплювало простір від Хорасана, Кандагара й Індуса до Адена, Альжиру й Малої Азії. В той час, коли Омаяди, перша магометанська династія халифів, мали столицею Дамаск, Абасиди перенесли свій осїдоку у Вавилон. В перші роки свого правлїння, Мансур жив у Хашимії біля Куфи; але, щоби прославити своє імя він порішив заснувати нову столицю й вибрав для цього гарне місце на правому березї Тигра. Там було невеличке, звісне ще з часів Вавилона, містечко, яке звало ся Багдад.

Весною 762. р. став виростати з пустинї новий город халифів. Чудові палаци й мечетї, правительственні будинки й фортецї були вистроєні, було полїпшено канали, які зєдиняли Тигр з Єфратом і через них построїли мости. Купцї, ремісники й

кольонїсти зїзджали ся сюди й через 4 роки Багдад вже був світовим містом, найбільшим у тій частинї Азії й до цієї пори одним з головнїйших султанатів ісламу. В 768. р. була закінчена міська стїна. Головна маса нової будівлї була на правому березї. Але халїф звелїв відбудувати також і лївий берег, де тепер находять ся багдадські святинї. Там жив його син і наслїдник Мадї. Залїзною рукою правив своїм необмежним царством халїф з нової своєї столицї, котру він охрестив імям Дар-ес-Салам, місто блага, або Мансурє, місто Мансура. Він упорядкував внутрішнє правлїння й нещадно здушував спроби заворушень. На себе він був бережливим, але на Багдад жертвував свої несчислимі багатства.

Свою назву Аль-Мансур (Альманзор), Побідний, він носив по достойности. Він управляв з безпощадною твердістю і сам, а не через других. Нї один з його наслїдників не перевисшав його здібностями властителя. Свому синові він раз порадив: „Не спи; твій батько також не спав з тої пори, як добив ся халифату. Хоть часами сон і заплющував йому очі, але дух його не спав". Він був дуже стриманним, навіть відносно жінок; нїколи не пив вина й не дозволяв при свому дворі нї співів, нї музики, так як те й друге помагало розпустї. Він міг як дикий звір поводитись з бунтарями й подозрілими людьми, але він був мягким і лагідним з дїтьми й рабами. Його малюють високим, худощавим зі світлим мусїндзовим лицем, тонкою бородою; мав славу великого арабського промовця. Він сам ходив на прощу в Мекку кожний рік і під час такої подорожі він вмер, маючи більше 60 лїт життя, 7. жовтня 775. р., недалеко від міста батьківщини його поколїння; тут поблизу він і похований. Але Багдад, найкрасший памятник, який він міг собі поставити.

Внук Мансура Гарун-ель-Рашид (Справедливий) управляв 23 роки (786—809) і вивів династию Абасидів на висоту її могучости. Царство розцвіло але скорше всього завдяки мудрому правлїнню дїда, чим заслугам внука. Коли в 803. році він звелїв умертвити персидську сїмю Бармекидів, власти котрих він побоював ся, він більше не почував себе безпечним у Багдадї, й перевів свій осїдок в Ракку на Єфратї. Спільні інтереси в Іспанії й Вавилонському царстві звязали його з Карлом Великим. Так слава про нього добралась до Европи. Ще тепер сяє імя його рідким блиском, бо він був охороною науки й мистецтва; перекази й лєґенди, першим дїлом казка про тисячу й одну ніч, забезпечують йому безсмертність.

Син Гарун-ель-Рашида Мамун мусїв відвойовувати Вавилон, втрачений під час міжусобиць; потім він оселив ся у Багдадї. Алѐ його наслїдник і брат Мутасим (833—842) бояв ся сусїдства бунтівничих Персів і заснував нову столицю в Самаррі. Це він набірав для втихомирення бунтів турецькі наємні банди, котрі через це виграли все збільшуючий ся свій уплив. Лише в 891. роцї халиф Мутадид вернув ся в Багдад, який залишав ся столицею до повалення халифату.

Розпад могучого царства халифів почав ся ще в другій половинї 9 столїття. 17. сїчня 1258. року Багдад завоювали Монголи під проводом Чингис-хана Гулагу; його розграбували й спалили, а потім знову відбудували і він став містом осїдку намісника. Гулагу звелїв розвалити гробницї Абасидів; плащ пророка Магомета, а також ще де кілька цїнностей були втрачені в цих боях.

Після більше нїж пятьсотлїтнього істнування загинула власть халифату й Багдад став з тії пори провінціяльним містом. Пізнїще він став столицею Іль-Ханів, які управляли монгольским царством від імені великого Хана. В 1401. роцї біля його воріт стояв грізний Тимур-Лєнк, Тамерлан; він здобув місто штурмом, розграбив і зруйнував усе крім мечетїв, звелїв перебити населення і вистроїв пирамиди побід з 90 000 людських черепів.

Потім прийшов час боротьби між Татарами й Турками. В 1534. роцї султан Сулєйман здобув місто не пускаючи в рух зброї. В 1623. роцї персидский шах Аббас Великий відвоював його. Лише після неодноразових безуспішних нападів Турки знову засїли в Багдадї; в 1638. роцї султан Мурад IV окружив місто і взяв його, не дивлячись на величезні втрати. Він звелїв перебити усїх Персів і замурувати ворота через котрі він увійшов побідником.

В 1732. роцї Надір-Шах, завойовник Індії, стояв без наслїдків у Багдаду, котрий 8 місяцїв захищав хоробрий Ахмед-Паша. Потім йому кілька раз загрожували Вагабити й мунтесикські Араби; з 1800. року він перебував у відносному спокою, котрий порушував ся часто чумою, розливом ріки, нападами бедуїнів, голодом і безпорядками. В 1837. роцї населення в ньому було 40 000. Мідгат-паша, котрий був тут ґубернатором в 60—70. роках минулого столїття, зробив лад в управлїнню й вивів Багдад до нового разцвіту.

Тут, в 1917. роцї нарід Сходу вперше виступає на вид: Багдад був завойований Анґлїйцями. Є прості люде, які за-

певняють, що від тепер лють війни ніколи більше не покарає Багдаду і що місто Мансура стало на вічні часи достойним свого почесного назвища, Дар-ес-Салам, міста блага, міста спокою. Але усі ці голоси наче полова на вітрі. Коли найблизша війна пронесеть ся над землею, могили сьогодняшніх пророків будуть забуті і ніхто не поцікавить ся їх поглядами. Намір Анґлії скріпити свій звязок з Індією через полудневу Персію не може здійснитись без нової боротьби з Німеччиною й Турцією, мета котрих встановлена багдадською залізницею.

16. Новий Багдад.

У 14 роздїлї я розповів про свій приїзд в місто халифів який був у старовину головою могучого царства, колискою всьому світові відомої казки про „Тисячу й одну ніч", а теперь метою німецького підприємства і вузловим пунктом Багдадської залізниці. Тридцять довгих літ тому назад я в перший раз хвилево відвідав це місто. Хто міг би в той час догадати ся, що через три десятки літ, я знов туди вернусь і ще в такий час, коли весь світ охоплений полумям війни! На цей раз я приїхав у Багдад з Персії на великому анґлійському пароплаві „Ассирія", на котрий я сїв у Буширі, а залишив у Басрі, а відтіль річним пароплавом „Меджідіє" через Корну, могили Езри, Амару, Кут-ель-Амару, Ктезіфоні і Селеуцію.

Вечером 4. червня 1886 року „Меджідіє" став на якор коло Таможні. Над гарним будинком французького консульства розвівав ся трибарвний прапор. Ще до сходу сонця я приїхав у човні до берега де мене вже чекали шановні купець Гальперін зі своєю дружиною. Три мебльованих на індійський взірець кімнати віддані у мій розпорядок і його турецький секретар Бабіб Шіка водив мене по всьому місті, так що я міг все в ньому розглянути, не дивлячись на страшенну спеку і пусті повні пилюки вулиці протягом Рамазану. Де теперь знаходять ся мої тодішні приятели? Мабудь померли. Даремне я силкував ся найти їхні призвища на хрестах християнського кладовища.

Теперь по вулицях Багдаду ходив другий рід людей, нове покоління. Дїти, котрих я бачив як вони грали ся на березї Тигра, тепер були в красї життя, а хто перше був на серединї свого життя тепер вже гнув ся під тягарем своїх років.

Та й саме місто перемінило ся. Властиво все було нове; навіть самі кращі будинки рідко витримують більше як пятьдесять років бо цеглу тут випалюють дуже погано. Зимові дощі й повінь Тигра, раннім літом, скоро розвалюють будинки. З будинків, котрі тридцять років тому здавались менї примітними, тепер залишили ся лише мінарет Сук-ель-Гасль, могила Собеіда, старий заїзд на базарній площі і будинок французьких місіонерів. З нових будинків, на березї ріки, особливо кидають ся в вічі ті, що належать до багдадської залїзницї; потім нове анґлійське консульство, найкращий будинок в містї, очевидно призначений для того, щоби зробити враженння на місцевих Арабів і Персів, які йдуть на богомілля у Кербеллу й Неджеф. Стара пристань для пароплавів виглядала як і раніше. Але старі ґідравличні колеса щезли з поблизу міста й замінили ся моторами котрим не личить їх азіятське окруженння.

Тридцять літ тому назад лише деякі европейцї селились у Багдадї; головне — купцї й консули. Перед початком світової війни їх було тут кілька сот. Кількість населення міняла ся від 120 до 300 000. Европейцї, що довго жили у Багдадї й инші чужосторонні люде, що нераз переїзджали через него, запевняють, що число 120 000 ближче всього підходить до дійсности. Практичним засобом для обчисленння — служить рух на базарних площах ріжних міст; приміром базари Дамаску з населенням 300 000, далеко просторнїщі й більше людні. Сирійський архієпископ Багдаду зупиняєть ся на числї 230 000: 150 000 магометан 32-х ріжних сект з сотнею мічетів, з котрих лише третя частина мають банї (куполи) або мінарети; 60—80 000 Жидів, до котрих належать пятьдесять синаґоґ і які посїдають девять десятих торговлї (по жидівському обрахунку лише 45 000), 7 000 Халдейців, 2 000 Сирійців, яких небудь 4—500 Армян-католиків і Армян-православних, декілька римо-католиків і до цего ще незначна кількість Курдів, які деколи приїзджають до міста. В 1900 роцї один европеєць вирахував кількість мешканців і дав число 200 000, з котрого 150 000 магометан (рахуючи 90 000 шитів), 10 000 християн і 40 000 Жидів.

Головна часть Багдаду лежить на лївому березї Тигру. Важнїщі будинки, в тім числї й усї консульства стоять над самою водою; під їх довгими, одкритими верандами безмовно тече ріка. Одно лише анґлійське консульство відокремлене від набережної й десантної драбини вузьким подвірям. З часу, коли почала строїтись багдадська залїзниця, почали завляти ся нові

будинки й на правому березї ріки, куди в будуччинї перенесеть ся мабудь і вся вага цего міста. Ріка пересїкає місто з північного заходу на полудневий схід, наслїдком чого правий берег має далеко більше тїнку в горячі години дня, в той час як веранди лївого боку отчинені для пекучих промінїв сонця. Обидва береги сполучують ся понтонним мостом; в рештї рух підтримуєть ся маленькими човниками на вислах, так званими „белєм“ і клясичними „гуффа-кошиками“.

17. Подорож по вулицях „Дар-ес-Саламу“.

Коли сонце, що от-от має сховати ся за обрій вечірнього неба окрашує в червону барву купу сїрих будинків Багдаду і коли пальми горять у вогнї — це все здаєть ся відблиском тої краси, яка колись панувала в містї Мансура; здаєть ся наче б знову заживаєш життям з „Тисячі й одної ночи“, думаєш про чудові подорожі мореплавця Синбада й про пісні, котрі присвятили їм поети, а під ногами уявляєш старий Багдад, серце великого царства халифів, до которого зі сходу й заходу тяглись каравани й по вулицях котрого розїзджав переодягнений Гарун-ель-Рашид зі своїм візирем, щоби прислухати ся до розмов народу й довідатись про його потреби.

Але потім сонце заходить; сяйва немає; дахи будинків, куполи й мінарети набувають знову свій звичайний брудний відтїнок і над містом, наче хмари, красуєть ся листя пальм. Це вигляд міста в теперішнїй час; купка каміня уявляє собою останки колишнього казочного міста. Можна в поросї парпатись і то не знайдеш нї слїдів старовини, нї забутих памяток про епоху халифів — усе дарма! Все развалено! Місцеві люди ще збирають і продають антикварні річи, але розсказати про що небудь вони вже не мають змоги. Часами думаєш, що от-от що небудь нагадає старовину, але все дарма! Пустинно лежить Багдад на березї Тигру, охоплений сонливою мрією. Чуєш тільки одно — це сили часу, які не стомлюючись все нищать, що створене руками чоловіка.

Та й люде самі помагають тому нищенню. Ще дещо залишило ся у Багдадї для нищення і це дещо теж призначене на гибель. Турецькими ґубернаторами, здаєть ся, заволодїла ненаситна потреба, надавати містам правильні форми. Через старі вавилонські міста прокладають ся широкі вулиці, котрі

нищать все, що стоїть їм на перешкоді. Те саме й з Багдадом. З яким старанням були знесені будинки, коли треба було найти місце для вулиці названій іменем Халіль-Паша! З небезпекою для життя можна було підходити близько, а здалеку вже поважні хмари вапняного пороху давали знати про разруху. Поставили б бодай нові будинки на місце зруйнованих! Але з цим не квапились. Ця вулиця похожа була на ті, котрі проклали в Алєппо й Мозулі: наче землетрус став ся тут.

Цим, звичайно, не дуже багато програно; особливо вулиця Халіль-Паші виправдала себе наслідком свого значіння для місцевого сполучення. Але вузькі вулиці є одним з самих характерних рисів Багдаду; їм навмисне придали вигляд вузьких сіней не в силу необхідности, тісноти, а тому, щоби захиститись від сонця и утворити проходи, з котрих перший подув вітру не вигнав би прохолоди. Такий рід будинків має, звичайно, свої відмовні сторони, — так вода від зимових дощів і весняних повінів дуже помало висихає й це є причиною невимовної грузоти.

В решті, настілько мудрий Мідхат-Паша, звелів знести стару міську стіну з за часів халифів, самий замітнійший памятник Багдаду, кажучи, що розвиткові сучасного міста не повинна перешкаджати стара стіна.

Наче б нові части міста не могли б будувати ся за стінами, як приміром в Єрусалимі! Ще з давніх часів вона була ліпшим захистом проти повіні, але як тільки її знесли, деякі квартали міста залишили ся незахищеними. Зимою 1914. р. Багдад постигла непередбачена повінь — звичайно рівень ріки підіймаєть ся лише весною — квартал Баб-еш-Шейк стояв на метр під водою; цілі вулиці обернули ся в руїну й були спустошені, — в тому числі й вулиця, що веде до надгробної мечеті Абдель-Кадера. Від багдадської міської стіни нині залишили ся лише незначні обломки, серед них — укріплені башні біля старих воріт Баб-еш-Шерги, східних воріт, Баб-ель-Гербі, західних воріт, Бабель-Вастані, середніх воріт і Баб-ель-Талесем-Талісманських воріт, які збудував один старий аббасидський калїф на початку 13. століття.

Все гідне уваги у Багдаді, значить те, що в 1258. році уцілїло від ватаг Гулагу, а сто пятьдесять літ пізніще від Тамерлана, все це може бути оглянене в один день. І все ж з якою охотою залишаєш ся тут на пару недїль, щоби натішити ся справжнім сходом і ріжноманітністю життя його вулиць. Місто, властиво, має лише одну вулицю, яка заслуговує цієї

назви. По ній можливо навіть їхати на звощикові, коли не наткнеш ся на путане стовпище худоби, людей і підвод. Ця вулиця є продовженням вулиці Халіль-Паші й тягнеть ся рівнобіжно з Тигром через усе місто через головну артерію базара й далі, мимо кінця понтонного мосту, на лівий берег річки до цитаделі Кала, до цілого зібрання приватних і казенних будинків, до Сераїла, Конака й казарм.

Тут бушує ріжноманітний натовп ріжних рас — семіти, монголи, арійці, навить негри, — самих ріжних релігій, родів і станів. На рогах вулиць сидять жебраки, яких, однак, не так вже й багато, як того можна б сподівати ся в наслідок війни. Багачі розїзджають на білих лошаках або на дорогих арабських кобилицях. Місцеві аристократи з Передньої Азії, перейманочи від дійсних Арабів і бедуїнів пустині, носять на головах, не уявляючи тої чванливости, свої білі хустки і білі, спадаючі до ніг мантії. Скрізь багато Жидів, в своїй східній одежі, яких легко пізнати по їх обличчам. Одягнені в темно-блакитні сукні Аравитянки ховають вогонь своїх очей під непроглядним покривалом. Турецькі пані зодягають ся звичайно в чорні сукні, инколи в шовкові, й також пильно закривають свої лиця.

Християнки Багдаду, Сирійки, Халдейки, Вірменки носять світлі, легкі вбрання, котрі закривають їх форми, залишаючи для огляду мужчин одні лише очі. Вбрання Жидівок похоже на вбрання магометанок, однак їхня вуаль одразу видає расу: маленький, черний вишитий золотом протисонечний козирьок, який чуть-чуть похило відходить від лобу не закриває їхнього лиця, а лише трихи його затемняє.

Скрізь мальовничі картини й ґрупи! Глянь хотяй би на ту Аравитянку-мати, що несе свою маленьку дитинку на правому плечі, а лівою рукою веде свого хлопчака; обо на цих дівчат, що закутались в темно-сині вуалі і спішать до берега, щоби принести води в гарних глиняних глечиках або в мідних чашках.

Їх зустрічаєш і серед міста, коли зупиняєш ся коло маленьких водохранилищ під цегельними зводами, які захищають їх; тут вони розсідають ся вечерами, зустрічають своїх сусідок, балакають з ними і виносять відсіль самі дикі базарні чутки.

Від головної вулиці ведуть вниз кілька поперечних вуличок або вузькі проходи поміж будинків, до берегу Тигра, де мають своє пристановище човни й „гуффи". Туди тримають напрям також босоногі „сакка" чи водоноси; чорними мягкими мішками з козиньої шкури вони розносять воду по хатах і по базарних

площах для прагнучих бродяг або поливають нею сухі вулиці. Мішок висить з правого боку й підтримуєть ся правою рукою в той час як лівою подаєть ся повна вщерть деревянна чаша. Особлива уміліcть потребуєть ся, щоби наповнити порожній мішок; прикріплене подвійним ремнем відро опускаєть ся в річку і, не нагинаючись гарним рухом тягнеть ся вверх і виливаєть ся в мішок.

В деяких місцях перед будинками чи садками залишаєть ся свобідна полоска берегу. Сюди приходять водоноси, великі мішки котрих, зроблені зі шкури бика, попарно носять ся ослами. Тут баби наповняють свої глечики, перуть білизну, або купають дітей. Вуалї відкидають ся назад; широкі, подобні до спідниці штани засукують ся вище колін і босоніж вони заходять в мілку воду. Після цього лягають окремими ґрупами на берег, балакають і, на решті, вертають ся по своїх хатах, гойдаючи то на плечах, то на голові свої глечики.

Дїти, молоді хлопці й старі люде користають ся цим місцем для купання. Всї вони уміють пливати, бо недаром же вони родились на березї цієї річки, залежать від неї й довіряють їй. Зі зручністю котів вилазять вони на берег, знов скачуть в воду, пливають кругом, пірнають, борять ся з течією, кричать, сміють ся. Гуде як у вулику, а то летять бризґи наче пронеслась череда дельфінів. Таке купання буває й небезпечним: инколи з Перського заливу вверх по Тигрові підіймають ся акули й доходять не лише до Багдаду, а й до Самарри.

Всї однак, повертають в кишачі народом вулиці між знатних купців і продавців ласощів, хлїба чи фруктів; тут побачиш і чиновників у напів-европейському вбаннї з червоною фескою, і Сирійців, які дуже часто надягають зверх своєї білої сорочки европейську куртку і торжественних жерців у білих чалмах і широких плащах і пілїґрімів, і бедуїнів і анатолійських салдатів по дорозї на фронт — на Іракі, нижче Кут-ель-Амари, або в Персію. Під час мого побуту в Багдадї, туди якось ввійшли війська, які я місяцем ранїще бачив як вони виходили з Джірджібу. Не дивлячись на довгий путь через сухі, пустинні місцевости, котрі остались позад них, вони були в чудовому настрою сяли від поту й загару, однако ж підспівували під музику. Їх тяжкий виклад, що складав ся з ґвінтовки, ранця, лопатки, шатра и ще багато з дечого иншого, здавалось зовсїм не давив їх. Виглядали вони жваво й їхнї кроки гули в такт. Маширували вони в хмарах пороху, а над їхнїми мягкими кашкетами гойдали своїми верхами пальми.

Важнїщі будинки у Багдадї, чи то арабські, чи християнські, побудовані на один взірець. Я побував у деяких з них. З надвору вони поганенькі. Обнесених сїрою, нїчого не говорячею стїною, їх чуть помічаєш з вузької вулицї. Головні ворота — малі, але часто зі смаком оздоблені витесаним камнем. Через вузький, похожий на тунель прохід заходиш в чотирокутний завше вибуркований двір, куди не попадає нї один погляд з зовнїшнього світу. Тут ростуть апельсинові й абрикосові дерева й часто находить ся обмурований камнем басейн для води. З подвірря по камінним сходам підіймеш ся вверх на веранду або галєрію, яка веде кругом всего будинку. Гостей приймають в „ейванї“ або „івани“, яке уявляє з себе щось похоже на нїшу на одній площі з подвіррям.

Тут завше царствує холодок; до мягких канап подають папіроси, каву й льодовий лїмонад. На першому поверсї містить ся парадна кімната арабської сїмї, з ріжнобарвною мозаїчною стелею, з верандою із зеркального шкла й застеленою килимами підлогою — в персидському стилї й індійськими меблями. Лїтом навіть і місцеві люде сплять на дахах, накрившись від комарів сїткою, або й без неї. До порядного будинку належать ще один або й кілька „сердабів“ — підземні помешкання, які в гарячу пору заміняють жиле помешкання або льох для продукції. Під стелею висять ріжні річи, котрі в иншому випадку уявляли б собою ласий кусочок для щурів, а їх у Багдадї чимало водить ся.

18. Базарні сцени.

На головній вулицї базару Сирієць Антонїй Самгирій мав свою крамницю, яка займала помешкання внизу звичайного маленького будинку. Сюди упираєть ся ще пара других проулків. Оживлений вузловий пункт зветь ся Рас-ель-Карія. В Самгирія я просиджував довгі години й роздивляв ся на ріжноманїтне життя вулицї, яке проходило перед моїми очима, то повільно й сонливо в такт спацируючим, то прискорено і з підштовхом, коли дїло торкалось торговлї. Каравани ослів з вербовими кошиками або вантажними сїдлами, постачають овочі й ріжні инші товари тисячам маленьких відкритих крамничок. Салдати й турецькі офіцери, в захистного кольору формах, проходять мимо мене, священнослужителї ріжних християнських цер-

ков в довгих чорних мантіях і особливих високих головних убраннях, робітники й носильщики, з відтінком шкури як ебенове дерево, персидські богомольці, по дорозі до святих місць Кербела, Неджеф або Казімен. Инколи мимо мене спішить сестра милосердя в своему білому колпакові й зо значком Червоного Хреста. Лунають голосні окрики: це звощик жадає свобідного проїзду для своєї дрожки або підводи в Кербелу; він везе подорожніх які шукають пристановища в одному з заїздів на базарній площі. Часами носять на носілках ранених і хорих салдатів у один з численних шпиталів; ні одного дня не проходить щоби не зустрінути мертвого по дорозі на кладовище. Жалобними дрогами служать дуже часто дрожки міста від користання котрими завше відмовляєть ся свіжий подорожній.

Куди це направляєть ся та мальовнича ґрупа верховців, яка тюпці підіймаєть ся по мостові, через базарну площу? Мабудь на шитське святилище Казімен на правому березі Тигра, бо вони— Перси. Попереду всіх на великому білому лошакові їде поважний старий дід. Сідло і все до нього належне, прикрашене серебром, а попона з червоного оксамиту. Він їде в супроводі молодого чоловіка, очевидно його син, і великої кількости слуг з характерними кучерями над вухами і великою круглою повстяною шапкою на голові. На кінці йдуть мули й коні з баґажем; над купами скриньок і мішків, шкуряних торбинок і рогож висять ся трони, на котрих сидять чарвадари. Кількість персидських торговців на базарах страшенно велика. Через Багдад іде оживленна торговля з їх батьківщиною; найвище стоїть анґлійський привіз із Індії: шерсть, зерно й фініки — це найважніщі вивозові товари.

Частина міста на лівому березі, де засідають також і місцеві власти, в три рази більша від тої, що на правому березі. Як уже згадувалось, багдадська залізниця через якийсь час перенесе центр тяготи на західний берег, де колись висились бундючні будинки калїфів. Тоді й Месопотамія й обширні области Аравії з охотою підлягатимуть підприємчій нїмецькій торговлї. Те що в теперішнїй час Багдадом заволоділи Анґлійці, не має нїякого значіння. Залізна бинда нової залізницї злучить Туреччину ще тїснїще. В світовому царстві калїфів сама важна торгова путь в Індію й Китай вела через Багдад і Перський залив; вона занепала після упадку калїфата, але її підійме багдадська залізниця. Те саме й з базарами: теперь під час війни, вони ледве живуть, але потім вони знов зацвітуть як нїколи раніще.

На великих базарних улицях є „хани“ або заїзди; при посередництві маленьких воріт і темних проходів попадають до них на верх. Тут містять ся коні й мули звозчиків, привязані до глиняних стійл; відкрита галєрія веде в гостину; важнійший заїзд зветь ся Хан-ель-Ортме; він походить мабудь ще з часів халіфів й уявляє з себе величезну залю зі звідчатим дахом; його устої й стіни зроблені з міцнійшого матеріялу, краще якого й тепер не зуміли б зробити. З середини, окремі сходи ведуть на верх; тут находять ся темні помешкання й контори торговців. Вище вже дах, з маленької площі якого одкриває ся чудовий вид на місто: просто під нами базари або скоріще їхні дахи з тичок, свай, соломляних радюг або плит, а кругом плеската путаниця будинків. Лише рідко висить ся гарний купол або стройний мінарет якої небудь мечеті. Тут Хайдар-хан зо своїм блискучим зеленим куполом; он чудова „коралова мечеть“ Джамі-Мерджан і Сук-ель-Гасль, міцний старий мінарет, єдиний памятник після одної мечеті, побудованої на початку 13. століття Калїфом Мустансіром. Тридцять літ тому в зад я її малював; тепер я зняв з неї пару фотографій.

Коли дивитись на Багдад з даху Хан-ель-Ортме — то він здаєть ся гарним містом. Зелені пальмові пояси й ґрупи, в середині глиняних стін, зелені й сині куполи і сяючі завороти річки, ясно видїляють ся на загальній сірій поверхні. Лише слабий відгомін вуличного життя доходить до нас на верх, де ми в повній забезпеченности від того смороду, який панує на накритих дахом базарах.

19. В гетто.

Багдад також має гетто, а навіть досить просторе, бо тут дуже багато Жидів. На великих вулицях будинки тут двох-, а навіть трьох-поверхові. Характерними при цьому являють ся виступаючі вперед простінки з решітчатими вікнами, з яких дочки Ізраеля, инколи гарні як ніч, з напіводкритими тяжкими віями, роздивляють ся життя вулиці. Крамнички і базарні прилавки захищають ся від сонця й дощу маленькими чотирокутними дахами, які підтримують похило поставлені дрючки. Крамнички ці уявляють з себе бідолашні нори, де позаду крамаря зі схрещеними ногами серед свого краму, панує страшенна темнота. Невибагливі крамарі, що не мають власного прилавку,

тулять ся впрост коло стін будинків і заохочують до абрикосів, персиків, гоїрків, хліба й ласощів. Жінки теж беруть участь у торговлі; вони закутані в вуалі сидять навпочіпки; маленька, чорна, обшита золотом частина їхнього покривала піднята й показує їх лице.

„Айран бос, айран бос!" лунає инколи з сусіднього рогу вулиці верескливий голос. „Айран", по турецькому значить кисле, розбавлене водою молоко, а „бос" — лід. На деревяному станкові стоїть велика посудина, в якій знаходить ся цей прохолоджуючий напиток, зверху якого пливають кусочки льоду. За частину піястри вам дадуть його цілу чарку.

Натовп на вулицях гетто — неймовірний і не треба бути черезчур образливим, коли до вас приплентаєть ся осел, навантажений поперечними мішками вугля, або коли обдерті, в одних сорочках діти загородять вам ліктями дорогу. Кожний, хто приїзджає у Багдад, навіщає принаймні головну його вулицю гетто — Халдейці, Сирійці, Араби й Вірмени, Перси й Турки, Суданці, Негри з Сансибару і середини Африки, а навіть Анґлійські солдати й офицери що продають свої зайві річи, після того, як вони довідались, наскільки незадоволяючі перевозові засоби для їхньої подорожі в Конію й Ангору.

Але далеко більше переважають Жиди. Тут просто пахне жидами, і пахне кепсько, не дивлячись на те, що тут більше повітря, ніж на базарах магометан, де смердюче повітря затримуєть ся дахами і дневний світ проходить туди лише через дірки. Головна вулиця гетто не покрита дахом, але простінки й маленькі накриття заглушують світ. Грязюка невимовна і, коли „саккі" поливають її зо своїх шкуряних мішків, то доводить ся чалапати по цілковитій грязюці. Ріжна непотріб з будинків летить просто на тротуар, а рідня шакалів жовті собаки, скавучать кругом них.

З моїм сирійським провідником я побував у звичайному жидівському будинкові на боковій вулиці. Маленьке чотирокутне подвірря, на якому цілий день перебувають мешканці будинку, було як звичайно вибурковане квадратовими цегляними плитками, які можна зустріти хиба у Вавилоні. Коло стіни була криниця, з котрой шкуряним відром діставалась вода. Наліво від входу кілька ступнів вели в якусь діру, мебльовану порваними матами й кількома стільцями, з вікном, яке виходило на маленьку одкриту залю — ейван. Властиво будинок мав одну лише квартиру в темних коморках якої тулилось кілька

семей. Ці Жиди — бідні й тиснуть ся купою в дуже тїсному помешканї. Вдома були лише жінки й дїти. Жінки носять щось середнє між спідницею й сорочкою. До дїтей нїколи не дотулялась води, мило і гребінець; лиця їх і руки були вкриті величезними шрамами від гидких багдадських чиряків; вони є наслїдками укусу ядовитої мухи, який викликає цїлий рік не заростаючу рану, а потім залишає опоганюючий і не зникаючий шрам.

Там сидїла також пара старих жінок, на яких страшно було подивитись. Їхнї пальцї долубались в розтрїпаному волоссї, полюючи за кузками, які не довали їм покою.

Навіть цей звичайний будинок має свій „сердаб" куди забігає насилення в велику спеку. Гидка, брудна нора, пристанище для скорпіонів і стоног! Там був глечик з водою, з якого мене дуже ввічливо попросили напитись. Але я з подякою поспішив відмовитись і вийшов на світ, на вулицю, де всеж таки було краще, нїж у цих норах бідних Жидів.

20. Як мене арештували у Багдадї.

Я не хотїв залишити цю вулицю гетто раніше чим намалюю бодай сяк так її, бо вона була приваблююча своєю архітектурою і своїм ріжноманїтним життям. Але це було не так то легко й зробити. Будинки правда стояли непорушно, але все инше рухало ся і могло бути зарисоване лише наспіх. Самим неприємним було стовпище, яке я сам же й спричинив. Все зупиняло ся й тиснулось кругом мене, щоби побачити, що я робитиму. Ввічливі крамарі дали менї стільця, щоби при його помочі, я мав свобідну перспективу через голови натовпу; вони дали менї лїмонаду й папірос і по можливости утримували натовп. Даремне! Припинення руху було так значне, що скоро на мене звернула увагу полїція.

Один полїцейський раптом протиснув ся через натовп і запитав мене суворим голосом, що то я задумав малювати; менї варто б знати, що під час війни головною кватирою було заборонено що небудь малювати чи фотографувати. Коли я спокійно продовжував свою работу, він мене знов запитав чи можу я посвідчити своє знайомство з яким небудь звісним турецьким офіцером. Я назвав Мезрур-Бея. Чоловік закону відповів, що він нїколи не чув такої фамілїї. Я сказав, що він

мусів би знати командanта Багдаду і крім того поліція повинна була знати, що я вже кілька неділь живу в місті. Після цего поліцейський попросив вибичення, але тому, що я мешкав не в його части, то він ввічливо попрохав мене сходити разом з ним до найближчого поліцейського управління.

Я скінчив свою работу й пішов за ним. Поліцейське управління уявляло з себе маленьку відкриту веранду на розі вулиці. Там мене докладно разпитав поліцейський офіцер. Все було записане. Потім мені вернули свободу без поруки, але лише до ранку.

На слідуючий ранок до мене прийшли два жандармських офіцери й привели мене до самого поліцмейстера. Він був дуже ввічливий, предклав мені кави й папірос, продивив ся докладно мої папери й порівняв їх зміст з тим протоколом, що зробили вчора. На щастя він не помітив, що я боров ся з нестримною веселістю—я, друг Галіль-Паші, був затриманий на тому самому базарі, де свобідно спацирують анґлійські офіцери й салдати! Не дурна штука! Але притичина була черезчур забавною, щоби її переривати серйозним протестом.

На решті я предклав, щоби вияснити це темне діло, піти просто до Мезрур-Бея, урядові кімнати якого були в цьому ж самому будинку. Це здалось йому розумним. Два жандарми й офіцер супроводжували нас. Так ми зайшли в кімнату командanта.

Мезрур-Бей сидів у свого писемного стола, а кругом нього були його підвладні й прохачі. Як но зобачив він мене полоненим у своєму судилищі, він залляв ся голосним сміхом і крикнув: „Що це, ви арештовані? В такому разі дозвольте мені повернути вам негайно свободу". Власний рух заставив щезнути моїх вартових і я з ними ввічливо разпрощав ся. Турецькі жандарми дали мені нагоду переконати ся, що вони справно виконують дані їм інструкції.

21. Багдадські церкви і священники.

У Багдаді є шість християнських церков. Халдейська—найбільше варта уваги і в той же час — кафедральний собор, — сирійська, латинська, якобитська, вірмено-католицька і вірменоправославна.

Кафедральний собор має назву „семи скорбот“ або „Mater dolorosa“. Служба Божа править ся на халдейській, а не латинській мові. Церковна община повинна бути досить заможною, бо священник, який мене супроводжував там, повідомив, що будова собору, закінчена в 1908 році, обійшлась в 16 000 турецьких фунтів; для такого собору це не дорого, але дорого для маленької общини в самітному Багдаді. На цю суму, звичайно, не могли збудувати чогось надзвичайного; як в середині, так і з надвору собор скромний і простий. Стара халдейська церква з 1843 року, яку я навістив у 1886 р., тепер повернута на школу. Обидві вони відокремлені маленьким подвіррям, вибуркованим цеглою. З надвору вони так же мало кидають ся в очі як і инші; усі вони построєні в найбільше заселеній частині міста, де вулиці мають ширину сіней.

В халдейській общині нараховуєть ся до 7 000 людей, які розпадають ся на дві партії; одна носить назву від Багдаду, а друга від деревні Тель-Кейф коло Мозуля. Тель-кейфська партія посіяла ворожнечу і намагаєть ся присвоїти собі власть в общині. Коли халдейський єпископ настоював на своєму праві, вона поскаржилась на цього справедливого вісімдесятьлітнього старця патріярхові в Мозулі, наче б він наміряв ся позбавити патріярха його власти над Багдадом і заснувати там незалежне патріяршество. Сварка все ще тягнула ся, наче б світової війни не хватило! Як мало виграє християнство на сході, якому навчають дітей тої країни. Єпископ мешкав в одному зовсім непоказному будинкові. В ньому, як це мені говорили, найшли собі захист анґлійські офіцери в ранзі майора й вище, в перші дні свого полону.

Сирійський архієпископ Багдаду Афанасій Ґеоргій Даллал, знатний, поважний прелат. Його постать нагадує асирійських королів на старих візерунках: простий поважний ніс, густа чорна борода. Одягав ся він в темний плащ з оксамитовим коміром який застягав ся під шиєю тоненьким ланцужком. На ньому причеплено й хреста, що вказував на його високу посаду. На голові він носить щось подібне на перевернутий „цилїндер“; грецьке духовенство на головах носить щось подібне до описаного, лише без верхніх крисів. Він мешкає в будинкові, маленьке вибурковане подвірря якого окружене одкритими галєріями. Кімнати — великі прохолодні й гарно умебльовані східними софами й килимами, гарними люстрами і багатьома портретами померших архиєпископів.

Його Преосвященство мав прихильність сам менї показати церкву „незаплямованого зачаття". Вона — напів-арабського стилю, збудована 51 рік тому назад; має три низьких зводи, які тримають ся на вісьми колоннах.

З обох боків головного вівтаря і криласу, зроблено ще по одному маленькому вівтарю; до цього придати килька ниш для молення. Саме краще, що є в церкві — це різні ворота, — дарунок з Індії, зроблений в 1863 році. Весь будинок потерпів од вогкости особливо від розливу річки вісімнадцять літ тому назад і його тепер наміряють ся гарненько поправити, що буде коштувати не менше 15 000 франків. Фунтамент церкви розмягчив ся, колонни похилились і бокові зводи потріскались. Внутрішні стїни були виложені алєбастровими плитками, котрі в деякій мірі захищали инший менше міцний матеріял. Але алєбастр теж вивітрив ся, хоть він і вкритий масляною фарбою. Древні Асирійці знали краще будівництво.

На вівтарі лежало старе євангеліє на арабській мові з сирійським шрифтом — щоби ісмайлитичні Араби не могли користатись ним (дуже дивна підстава!) Сирійська мова майже не вживаєть ся за виключенням кількох деревень коло Мозуля, де її можна ще почути.

Сирійська католицька церква Багдаду рахує коло 250 родин, кількістю в 2 000 душ, а по иншим обрахункам — 1250 душ.

В Амарі існує маленька сирійська община з 70 - 75 душ; в Шарі й Басрі живе приблизно 100 сирійських родин. Унїятська сирійська церква нараховує 60 000 послїдовників, а неунїятська 400 000; одна половина останньої живе в Туреччинї, а друга — в Малабарі, в Індії. За пятьсот літ і раніще того, сирійська церква мала кілька мілїонів своїх сторонників.

Виселене під цей час французьке братство кармелитів, має в Багдадї парафію зо школою й сирітським захистом. До їхньої общини належать ще двадцять домінїканських сестер, з котрих чотирнадцять — Француженки, а решта арабського походження. В Амарі, Басрі й Мохамері кармелити також мають маленькі общини і кілька сестер. Ними була заснована в Амарі лїкарня для божевільних. Близький Схід подїлили поміж себе ріжні ордени. Кармелитам дісталась уся область між Багдадом і Перським заливом, а францисканцям — уся Палестина з Харпутом і Алєппо. Мозулем заволодїли доминиканцї, Урфою й Діарбекром — капуцинни, Дамаском — лазаристи, а Бейрутом— єзуїти.

Гарний будинок кармелитів, з його гнутими ходами й буркованим, продавгастим подвіррям Турки повернули в школу. Коли більше як тридцять років тому назад я був у цьому будинкові, — тоді ще свіжеспеченим студентом,—один з братів общини поводив ся зо мною так ввічливо, що я й нині споминаю його забавну спробу сказати кілька покалічених шведських речень.

Манастир домиканських сестер уявляє з себе надзвичайно поважне зібрання дворів, колонад, балконів, террас і веранд. По середині одного подвірря росте чудова фінікова пальма, яку окружують тутові дерева й инші ростини. Манастир засновано у 1880 році, але місія кармелитів у Багдаді існує вже пару століть. З двадцяти сестер, чотирі ще до війни займали ся в приватнім шпиталі як „toeurs de ciare", одинадцять — у військових шпиталях, а решта, пятеро, опікувались виховавчими інституціями манастиря: „Ecole arabe", „Ecole proffessionelle" й сирітським захистом. Тут навчають ся лише дівчата; в ремісничих школах вони вчать ся шити, плести на коклюшках, вишивати й ткати. Кілька німецьких пань з Багдаду дають їм робити своє убрання; це було зворушуюче, — бачити їх за роботою. До війни тут вчилось не менше як тридцять пять молодих арабських пань грати на фортепяні. Не маючі ні батька, ні матері дівчата, бідні як церковні миші, — мешкають у манастирі, де вони отримують все, що їм потрібно. В теперішній час їх там було 51 і прихід манастиря зупинив ся на незначній сумі. Деякий дохід був від роботи для европейських пань. Але піклуванням вчительок, вони ростуть і розвивають ся, а милосердні сестри роблять все можливе, щоби видати їх заміж за чесних християнських парубків, з котрими їм вдалось познайомитись. Їхні заручини й весілля відбувають ся в манастирі. Трапляєть ся иноді й таке, що молода пара скоро вертаєть ся знов у манастир, з проханням о поміч.

22. Вечір на Тигрі.

Вернувшись з Вавилону, я поспішив скористати ся любязним запрошенням герцоґа і консула Ріхарца й оселив ся в будинку останнього. Ми з Шельвінком поділились великою кімнатою, в якій наші скриньки, одіж і инші пожитки зробили приємний непорядок, проти котрого даремне боров ся Густав, гарний при-

служник ротмистра. Після снїданку, я звичайно любив плентатись по крученим вулицям міста, обідаючи кількома фруктами і хлїбом з базару. Після чотирьох годин ми збирались до купи й пили чай, після котрого дуже часто їздили в човнї по Тигрові, аби вільнїще зітхнути після денної спеки. Подібна вечірня їзда буде описана нижче.

Намо, служачий консула, — Сирієць у фесцї — отримує наказ знарядити белєм чи човен на веслах. Він щезає на вулицї Халїль-Паша і ранїще чим ми успіли зійти по сходах на набережну, він уже вертаєть ся на найнятому човнї. Герцог займає місце коло стерна. Над нашими головами на двох дрючках розіпято дах проти сонця.

Обидва весла приходять в рух. Наш путь іде вниз по течії, на правий беріг, до будинка нїмецьких матросів. На поверхнї води ріжні човни аж кишать. Ось пливе белєм з веселими сирійскими дївчатами, а там далї другий — з нїмецькими й турецькими офіцерами — що їдуть по дїлу служби. А ось пересїкає нам дорогу човен з французькими сестрами, що вертають ся до дому після тяжкого робочого дня зо слабими. Тут несеть ся поперек течії мегайлє; відбиток її високої мачти трясеть ся на поверхнї води.

Ми переїхали ріку і тепер пливемо здовж террас правого берегу. Цїлий ряд займаючих картин! Гребцї на довгих канатах тягнуть гуффи й белєми. Скрізь збільшена дїяльність; миють дїтей і коней, чистять столи й одежу. І весь цей пишний вид білих, зелених, жовтих, світло-червоних і ясно-блакитних будинків — на фонї темної зелені пальм!

Скоро будинки рідшають, садки стають довшими і збільшаєть ся їх кількість. Наш човен в холодку фінікових пальм, несеть ся вниз по течії; гребцї відпочивають коло своїх весел. Стогін парової машини що помпує воду в каналї, один порушає тишину. Завод що стоїть тут же рядом, приводить ся в рух кіньми; тут можна ще зустріти простеньке приспособлення з підіймаючими ся й спускаючими ся шкуряними мішками, яке зо скрипом співає свою меланхолїйну пісню. Але гідравличні машини на Тигрі збудовані міцнїще нїж на Єфратї; вони покоять ся звичайно на круглих, з цегли, стовпах, котрі дуже заважають корабельщикам, коли вони з берегу тягнуть свої судна вверх проти течії.

Ми вигідно порозкладались на подушках стільців. Хоть би тобі чуть вітрець подув! Дим з цигарок підіймаєть ся вверх

синьоватими кільцями й залишаєть ся висіти в повітрі, позад пливучого човна, приймаючи вигляд туманних пасм. Пальми звішують своє спокійне листя над водою. Це навіває мрії і викликує бажання, щоби такі обставини тяглись до пізньої ночі. Навіть скрізь і всюди загрожуючий пятнистий тиф і той стає не так небезпечним.

По переду нас течія ухиляєть ся вправо; ще нижче вона направляєть ся на Селеуцію, Ктесигон, Кут-ель-Амару — в середину ворожого табору. Там розположились Анґлійці. Що було б, коли б ми продовжували свій путь до них? Як далеко пробрались би ми з цілою шкурою? Ми були б не кепською для них здобичею!

Краще все ж повернути назад! Наші болємчі вискакують на берег і тягнуть човен проти води. Гарна картина берегу з пальмами, гідравличними машинами і віллами ще раз проходить перед нашими очима. На одному місці берегу купаєть ся рота турецьких салдатів, а чуть вище проти води — барвисті анґлійські полонені носять воду.

Сонце заходить, розливає своє жарке золото над рікою. Ось ми наближаємось до понтонного мосту, по старим дошкам якого багдадські синки і дочки спацирують з одного берегу на другий. Коло одного кінця мосту привязана фльотилія з „мегайлє", — її ще не розгрузили; тут сходить ся кілька вузьких проулків; це — проїздні вулиці до базарів правого берегу. Скрізь однаково оживленний рух! Коло десантного мосту стоїть кілька „гуфф"; їхні хазяї вичікують заможніх клієнтів.

Куполи, мінарети й мачти витворюють чудові обриси на фоні ще ясного небозводу. Але смеркання — коротке на сході. Протягом якої небудь години весь Багдад уже спить, але балкони кавярень переповнені гістьми серед котрих найбільше персидських прочан і салдатів. Вони пють чай і каву, курять цигарки або нарґілей, насолоджують ся своїм відпочинком; дивлять ся на життя з чисто східним спокоєм і мало уваги звертають на хуртовини світової війни, яка, однако, лютує досить близько.

Серед понтонів ми звертаємо до лівого берегу, щоби там ще раз пересікти міст і дати течії віднести нас до набережної консула. Тут можна уявити собі, що перебуваєш у Венеції. Гребці стоять на лавках човна і при помочі виступаючих вперед зрубів балконів, штовхають човен проти води. Біля кінців

маленьких проулків носять ся взад і вперед човни. Засвічують ся масляні лямпи і то тут, то там у вікнах будинків показуєть ся вогонь.

Досягнувши цілї, ми сїдаємо на набережній на плетені стільцї. Життя на набережній затихло і ніч вступає в місто. На серединї річки світять ся одна коло другої дві малесеньких лямпочки; здаєть ся наче вони пливають на водї. Жінки, які хотять приворожити до себе коханого мужчину, або бачити своє подружжя обдаренним дїтьми, ставлять такі вогники на дощечки й пускають на воду. Після цього вони нетерпляче придивляють ся куди пливуть вогники і як довго горітимуть вони над хвилями. Обидва вогники повільно пливуть вниз. Постепенно вони розходять ся один від другого. Один з них підхвачуєть ся більше швидким водокрутом і попереджує другий; але раптом він зменшаєть ся разгораєть ся ще раз і гасне. Бідна богомолка! Теперь вона вертаєть ся до дому з погаснувшою надїєю. Другий вогник продовжує спокійно свій путь ще деякий час, а потім щезає.

На верхнїй террасї даху впоряджують вечерю. Велика ґазова лямпа притягує до себе хмару мушок. Все ще нестерпуче горяче; далеко гірше тих 37°, що показує тепломір, — те стисле повітря, на стільки тихе, що вогонь в лямпі міг би горіти й без шкла. Часами дує вітрець, але він так незначний, що його помітно лише по рухах диму від тютюну.

Безупинно пьють холодну кислу воду, яка хоть на хвилину, а освіжує.

Травень, серпень і вересень рахують у Багдадї самими поганими місяцями; особливо травень нестерпучий своїм тяжким, душним, вогким і недвижним повітрям.

Хоть в червнї й липнї температура підіймаєть ся ще вище й доходить иногдї до 50° Цельзія, але ця спека — суха и мягчить ся вітрами. Найвища температура, яку менї довелось пережити в травнї, — була 42° Цельзія. В серпнї кожен, хто має змогу, туземець і европеєць, переселяєть ся в садки й пальмові гаї нижче Багдаду й живе в легеньких шатрах на березї Тигра. Ті, що мають работу в містї — їдуть ранком в човнах у Багдад, але до вечера знов вертають ся. Життя в шатрах тягнеть ся до листопада місяця, коли спадає спека й настає дощовита, иногдї досить холодна зима. Зимою 1915—1916. року у Багдадї випав досить значний снїг.

Як менї розповідали, европеєць замість привикати до спеки, з кожним роком все більше і більше відчуває її. Перше лїто він переносить досить легко; він пригадує страшні описи цієї пекельної спеки, зустричає її з деяким страхом, а потім дивуєть ся що так легко витримав це „чистилище". Друге лїто робить його більше відчуваючим і дражливим, на третє він стає млявим і безвольним, а четверте — стає для него мукою. Коли ж перебування на сходї продовжить ся далї, то в рештї решт, стаєш туземцем. Краще всего кожне друге лїто виїзджати в Европу, Гімалаї або Лївап.

Година дїйсного задоволення приходить лише тодї, коли находиш свою постїль на даху. Тодї поквапно скидаєш одяг і обережно залазиш під сїтку від комарів, краї котрої затикають ся під матрац. В травнї не завше й у ночі буває полекша. Доводить ся лежати й коцюрбитись наче в банї, спати зовсїм голим, але так, щоби був захист від комарів які бренять кругом сїтки; в головах розглядаєш сяйво вічних звізд; деякий час не засипаєш і прислухуєш ся до гомону ночі. В сусїдньому дворі балакає чоловік зо своєю жинкою; з Тигру долїтають сплески весел припізненого човна; вони наближують ся, проходять мимо і щезають у віддалї. Час від часу чуєш, як хлопає крилами ночна птиця або меланхолїйне химерування соловейка. Ластівки сплять у своїх гнїздах; штук пятьдесять з них мають звичай спускати ся в гарячі години дня на тїнисті гиляки одного великого тутового дерева на нашому подвіррі, щоб вечером знов залишити його. Коли вони, зморені спекою, сидять зовсїм спокійно, їх можна прийняти за чудовий японський малюнок. Ось чуєть ся лай пса, инші підхвачують і лай цей, як хвиля розповсюджуєть ся й викликує відгомін на протилежному березї. Потім він замовкає, зразу кінчаєть ся і тиша знову опановує Багдадом. Годинники на баштах не звіщають тут ходу часу бо їх тут нема. Порою лише здалека доносить ся дзвінкий сміх шакалів.

23. Коло могили фельдмаршала.

На слїдуючий, після мого прибуття день, ми з герцоґом навістили могилу фельдмаршала. Вона находила ся на березї Тигра, — на круглому виступі еросїонської терраси, окружена

низьким бруствером з цегли, — всього лише в кількох кроках від того будинку з котрого старий вояка командував 6-ою армією і де він закінчив свої дні.

Покійник лежав у цинковій домовині, два метри під землею. Ні хрест, ні памятник, ні вінок не скрашували цего місця; і ніхто не посіяв трави — виднієть ся лише сірий пісок вулиці. Єдиною прикрасою були кілька анґлійських 15-ти сантиметрових знарядів.

Чи повинна була ця спартанська простота сказати: весь Багдад — його памятник? Ні, покійний не повинен тут довго спочивати. Через кілька день, в ночі могилу розкопали, домовину виняли, перевезли через Тигр і одправили далі: потягом до Самари і на підводі до Рас-ель-Айн. Відтіля подорож продовжувалась через Константинополь у Терапію, де на гарному пригорку, вище літньої резиденції німецького посольства, була приладжена нова могила. Турецький Ґенеральний Штаб забажав залишити при собі свого старого вчителя військового діла. Це нове положення має подвійне значіння: воно є спомином минулого і пересторогою будучого, бо воно направляє свій взір на північну частину Босфору й на Чорне Море — водяні шляхи, які закриті для російських військових кораблів і в теперішности і в будуччині.

На тій неприкрашеній могилі, яка лише тимчасово укривала земні останки фельдмаршала, мало місце, скоро після побіди коло Кут-ель-Амари, торжество на котрому Рефик-Бей командуючий етапом 6-ї армії говорив слідуючі гарні слова:

„Славний мученик, великий маршал! В той день, коли смертна твоя часть опускалась в отоманську землю, а вічна память о тобі в отоманські серця, начальник твого Ґенерального Штабу, полковник Ніазим-Бей, стоючи у тебе в головах і маючи твій високий образ перед очима, говорив: Твоя побідна армія, котра там, внизу бореть ся з неприятелем, в скорому часі візьме Кут-ель-Амару і сплете лавровий вінок побіди круг твоєї голови. Славний воєначальник! Хай дійде до твого слуху ця радісна вістка: твоя армія одержала побіду, Кут-ель-Амара взята, 5 ґенералів, 5000 офіцерів і 13.000 анґлійських салдатів взято в полон. Твоя армія штиками заставила тікати перевишаючого кількістю ворога. Отоманська армія, котру ти любив, як своє власне життя, при Божій допомозі вигонить ворога і з тих частей Месопотамії, де він ще є. Безсмертний вчитель отоман-

ського війська! Ми хвалимо Бога коло твоєї могили надіючись, що твоя армія буде стреміти до того, щоби порадувати твою душу новими вістками про побіду. Відпочивай в мирі, любий, великий воєначальнику!"

Після того як домовина була доставлена на той бік Босфору й похована в Терапії, у Берлінї була зроблена похоронна церемонія по помершому фон-дер-Гольцеві. Вона відбула ся 18. червня в одній з великих зал Райхстагу. Зала була уквітчана прапорами й пальмами. Позаду трибуни для промовців були поставлені бюсти Імператора, старого Мольтке й самого покійника. Кілька промовців, усї цивільні, виголосили промови. Коли останнїй з них кінчив, підняв ся зовсїм нежданно ґенерал-полковник Гельмут фон-Мольтке, вийшов на трибуну і присвятив бувшому свому товаришеві кілька зворушуючих прощальних слів.

Після цього він зійшов з трибуни, стиснув руку баронесї фон-дер-Гольц і вернув ся на своє місце, рядом з ґенерал-полковником фон-Клюк. Роптом він став на ноги, піднїс руку до серця, опустив ся на сидїння і через кілька хвилин став трупом.

Трагізм судьби його товариша фон-дер-Гольца, якому дозволено було бачити побіду, наче Мойсею обіцяну землю, лише здалека, звалив його самого.

Дивне опредїлення виявлялось не лише в цьому потрясаючому випадкові. Коли слабість фельдмаршала стала звісною у Берлінї, у Багдад послали для його лїчення дві сестри милосердя. Вістка про його смерть дійшла до них у Константинополї після чого вони вернулись назад. Обидві вони були присутнї на похоронній церемонії, коли Мольтке казав свою промову; їм же довелось зробити Мольтке ту останню послугу, в якій було відмовлено фон-дер-Гольцеві. А я сам — не зробив ся я хиба вістником мертвого до покійника? Лист Мольтке, що він дав менї як пропуск для цієї подорожі, найшов свого адресата в могилї; до того ж менї не довелось вернути його в руки й того, що писав його. Після мого повороту у Берлїн на мою долю випав сумний обовязок — віддати його удові так високо поважаємого мною чоловіка.

Мольтке у своїй промові вказував на мужество фельдмаршала і на його зневагу до смерти, про що й я з подивом говорив у своїй книжцї „Озброєнний нарід". Коли в той час я

послав ту книжку фон-дер-Гольцеві, він менї одповів 11. червня 1915. року з Константинополя:

„Ваша, торкаюча мене замітка глибоко зворушила і, по правдї, зачепила те таємне бажання, яке я носив у своєму серцї. Той, которому як і менї скоро сповнить ся 72 рік життя, хто має 52 роки активної служби, яка збільшуєть ся тепер ще на один рік, хто має позад себе три великих війни, як Ви справедливо замітили, вряд чи може хотїти більше гарного кінця життя, нїж, той про який ви говорите, але судьба менї весь час в тому відмовляла, за виключенням легкої рани під лївим оком. Вистрїл почув ся з анґлїйських окопів у той час, як я переходив поле, щоб піти в наші окопи; він мав чесний намір, з тою лише похибкою, що пролетїв на один дюйм вправо, — чим я властиво дуже незадоволений.

„Так воно повинно було статись і Аллах, мій старий заступник, переслїдував при цьому ще й иншу цїль. Він хотїв дати можність менї порадуватись на відбудовану Турцію, для чого я у свій час присвятив 13 років моєї усердної дїяльности. Успіхи турецької армії в нинїшнїй війні є найкращою відповіддю на гидкі напади направлені самим несправедливим чином проти мене й моїх співробітників після невдалої Балканської війни, — в виді натяку на мою минулу дїяльність в Турції. Невдача тієї війни пояснюєть ся виключними обставинами, але могуче сїмя, що криєть ся в турецькому народї може развиватись і нині принести гарні наслїдки завдяки енерґійному і добромисному правительству, яке управляє цим народом; ці наслїдки дали вже знати про себе в дарданельських боях, здивувавших весь світ, крім старих приятелїв цієї країни. — — — Нїхто з нас не сумнїваєть ся в конечній побідї нашого доброго дїла; ми можемо побороти ще пару ворогів і я в цей час даремне їх чекаю зо своєю армією на відзначившому ся побережжі Чорного Моря....."

На початку квітня 1916. року фон-дер-Гольц вертав ся в Багдад на одному з пароплавів, що курсують по Тигрові. Цей самий пароплав віз слабих салдатів вверх по річцї; багато з них були слабі на пятнистий тиф; померших ховають в брудних хвилях Тигру. Слабі лежали на палубі по котрій ходив фельдмаршал утїшаючи то одного, то другого привітним словом. Кишіло заразою, але він не звертав на це уваги. На цей раз він і погиб від неї; заслаб він цією убийчою хоробою і через кілька день помер. Завидюща судьба не виконала його бажання: померти дїйсною смертю салдата.

24. Кут-ель-Амара.

Як я вже поминав, я ще за молодих літ навіщав Кут-ель-Амару, тоді ще молоде місто, але разом з тим важне торгове місце для окружних арабських торговців шерстю. З тої пори воно значно виросло, а тепер, до того, набуло й історичне імя; воно відмічає найкращу з турецьких побід і найбільше розбиття Анґлійців у світовій війні.

На самому початку війни Анґлійці заняли Басру. Багдадський валі, Джавід-паша, мав у своїй розпорядимости одних лише зібраних Арабів, з котрими нічого не можна було зробити. Один хоробрий офіцер з Багдаду, Алі-Аскарі-бей, все ж не згубив надії на відвойовання міста. Військові власти з Константинополя обіцяли послати йому на допомогу реґулярні війська; але він відповів, що обійдеть ся без них. Справді йому пощастило підняти кілька арабських племен і притягти до діла муштеїдів, високопоставлене духовенство з Кербели.

З сорокатим арабським військом, як зазначувалось в 20 000 чоловік, майже без гармат, він виступив проти Басри. Кілька молодих Німців приняли участь в цьому авантурному наступі — п.п. Люрс, Шадов і Міллєр; останній привіз із собою матеріял, щоби висадити в повітря Шат-ель-Араб. Тут був також один австрієць — Бак.

Коли Алі-Аскарі-бей зо своїми юрбами дійшов до деревні Шайде у Басри, його атакували Анґлійці і розбили на голову; крім того йому взад вдарили арабські племена хоробрість котрих ще більше піднялась, коли вони побачали, що Туркам доводить ся кепсько. Відважний, але трохи необачний воєначальник був ранений і його відправили на підводі, де він кінчив самогубством. Відход Турків мав менше порядку від ксенофонівського — їх розсіяли і лише частина їх добралась до Амари.

Німців і їхнього австрійського товариша спіткала під час утечи сумна доля. Блукаючи вверх по Тигрові, вони попали до рук ворожих Арабів і їх дочиста пограбували. Потім їм пощастило пробитись до Фазіль-паши, який спас їх від смерти, дав їм всього необхідного і вони, нарешті добились до Багдаду, де я пізніще зустрів двох з цих несокрушимих людей.

Одступаючи, Турецькі валки даремно намагались утримати ся в Амарі й Кут-ель-Амарі. Вони були змушені відійти до Селман-Пака, який лежить на лівому березі Тигра, поблизу Ктесіфона, проти руїн Селенії. Анґлійці посувались і літом

1915 року прийшли до Селман-пак; але тут вони порішили окопати ся проти Турків. Тимчасом останні отримали підмогу: Галіль-паша прийшов до них з дивізією від Азербейджана на кавказькому фронті. В середині листопада новий начальник Нуреддін-бей атакував анґлійські позиції. На початку він мав успіх; в цей час Галіль могучим боковим натиском з півночі, спас положення. Анґлійці очистили свої окопи і почали стягувати ся до нових сильно укріплених позицій коло Кут-ель-Амари. Курредін-бей слідом ішов за ними, але з великими втратами був одбитий.

В цей час у Багдад прибув призначений командуючим 6-ю армією фельдмаршал фон-дер-Гольц; не зупиняючись він поїхав до Кут-ель-Амари. Зразу він побачив, що продовжувати напад нема рації бо в Турків не було достаточної кількости гармат. І тут почалась окопна війна.

Тим часом Анґлійці також отримали підмогу. Нова армія маширувала вверх по Тигрові на виручку Кут-ель-Амари. Тепер начальствував Галіль-паша, бо Нурредін-бея змістили через його помилку по службі. Часть війська Галіль-паші пішла на зустріч Анґлійцям і на початку січня 1916 р. коло Ваді Келаю розпочалась битва. Наслідки її примусили фельдмаршала одступити до позицій коло Філайє, які на півночі спирались на болотисту область. Ріжні наступи Анґлійців розбились добре кермуємою защитою.

Через це ворог зробив у середині лютого спробу продвинутись по правому березі Тигра. Нова турецька дивізія, хоть вона і залишила на перському фронті три баталіони, була переправлена через Тигр, щоби утримати Анґлійців на позиціях коло Самсіра. Анґлійці два рази, на протязі з 8—11 березня, переходили в наступ і положення Турків стало б критичним, коли б Галіль вчасно не помітив небезпеки і не прислав усього свого війська, яке було в його розпорядимости. В одну ніч на паромах і човнах переправили через Тигр дивізію, численністю в 4,000 чоловік. Німці розхвалюють цю міру, особливо за її добре виконання. Скорість, з якою Галіль виконав свої перетасовки, зломала наступаючу силу Анґлійців і спонукала їх зовсім відмовитись від наступу на правому березі річки.

В квітні Анґлійці розпочали нестримні напади на позиції коло Філайє. Довго, безуспішно і з великими втратами. Нарешті Турки очистили передню позицію, яку Анґлійці почали з боку острілювати поставленими на обох берегах гарматами. Анґлійці

замітили це лише через день і стратили ще 20 000 снарядів на пусті окопи. Потім вони перейшли в наступ і пробились до задніх лінії, що були орґанізовані по наказу фон-дер-Гольца. Тут їх зустріли убийчим огнем і вони стративши багато людей відмовились від цього наступу. Анґлійський головнокомандуючий міг би легко здійснити свої наміри, коли б він, замість постійних фронтових нападів, наступав здовж каналу Шат-ель-Гай де Тигр переливає частину своїх вод у Єфрат, і коли б він обійшов фелайєйську позицію. Як думають защитники, анґлійське військове начальство зробило незрозумілу похибку. Ще тоді вони могли захопити Багдад. До того в ночі з 21 на 22 листопада анґлійські части перейшли Діалу і їхні передові сили були всього в 12 кільометрах від столиці халифів, яку займав Нурредін-бей зі жменею людей. Кілька день вороже військо стояло одно проти другого. Вилазки ґарнізону були відбиті і вже Анґлійці загрожуюче поступали на перед. Тоді Галіль виглядів вірний момент, кинув ся на них і розбив їх на голову. Так цим разом місто було спасено.

Жителї Багдаду в ці рішаючі днї були в великому напруженнї; кожну хвилину могли прийти ворожі війська. Европейці спакували свої цінности й підводи стояли на поготові, щоби їхати в Алєппо. Коли ж появив ся Галіль, небезпека була розігнана, знову зітхнули вільніще й залишились.

Скоро після того ґенерала Таунсенда з його військом, коло $1^1/_2$ дивізії, окружили в Кут-ель-Амарі і це паралізувало також і решту підприємств Анґлійців на фронтах. Підмога посилалась ними дуже незначними віддїлами, але Турки кожен раз їх рішуче відбивали. На решті, 29 квітня 1916 року Таунсендові довелось зложити оружжя. При цьому крім головнокомандуючого, в руки Турків попали 5 ґенералів, 500 полкових і ротних офіцерів, а також 13 200 салдатів і унтер-офіцерів, у тому числї 4 500 Анґлійців.

Таунсендові дозволено було носити шаблю і його зараз же відправили у Багдад, де він, як і решта офіцерів користав ся великим поважанням і гостинністю. Троє з анґлійських офіцерів були до війни значними комерсантами у Багдадї. На початку війни їх, як полонених, привезли в Алєппо; вони дали слово не приймати участи в дїлах проти Турцїй і їм дозволили виїхати на батьківщину. Тепер вони в друге попали в полон і їх тримали окремо від инших. Казали, що їх участь має рішити військовий суд.

Вечером 7 травня, нїмецкі офіцери, що були у Багдадї, в честь побіди коло Кут-ель-Амари влаштували торжественну вечірку для Галїль-паші і 20 турецьких офіцерів. На доріжках палали факели і смоляні каганцї, а під пальмами безконечні яркі лїхтарики. Герцоґ Адольф Фрідріх у своїй промові чествував Султана й Галїль-пашу, а також помянув покійного фельдмаршала й його високі заслуги. Галїль-паша на своїй мягкій, гарній мові дякував присутнїх.

Галїль-паша, який після смерти фельдмаршала командував 6-ою армією, жив на одній з кращих вулиць Багдаду в звичайному будинкові, який окружало маленьке подвіря. Він досяг цїєї високої посади і слави, що зробила його імя звісним по всьому світу, в молодих лїтах, бо мав усього 33 роки. Галїль-паша — високий, худощавий чоловік, пристойний, з гарним і симпатичним лицем і ясним одвертим поглядом. Він тримає себе надзвичайно просто, закинувши назад з побідним виглядом надзвичайно його прикрашуючу турецьку офіцерську, з баранячої шкури, шапку; нїщо не видає його високого чину: на вулицї його можна прийняти за лєйтенанта.

Коли я поздоровив його з поваленням Кут-ель-Амари, він не придав великого значіння цьому успіху, якого досяг зо своїми військами. Як найскромнїйше висловлював ся він про анґлїйського головнокомандуючого ґенерала Таунсенда, але завше дивував ся капітуляції бо Анґлїйців було в пятеро більше чим Турків.

Як раз в той момент, коли Галїль-паша оповідав менї на французькій мові про останнї днї твердині, нашу розмову перервало високе духовенство Багдаду, яке в повному парадї робило відвідини воєначальника, при чому просило дозволу назвати новозбудовану головну вулицю його імям. Ця вулица тягнет ся рівнобіжно з річкою і значно облегчує сполучення верхньої й нижньої части міста. Усї будинки, що перешкаджали, були без розмов знесені, а при цьому так поспішали, що власникам їх дали кілька день часу, аби вони знайшли собі нове мешкання. Ця вулиця мала одночасно й символичне значіння: вона прорізала власність анґлїйського консульства; тут не було Анґлїйців і через те не було кому й протестувати.

Побідний настрій панував у Багдадї, коли я туди приїхав. Тепер, коли я це пишу ледве через рік після того, там знов лунають тріумфальні оклики, тепер вже не османів, а Анґлїйців.

Анґлійська репутація на сході, завдяки поваленню Кут-ель-Амари, сильно пошатнулась. Що повинні були думати народи Індії й Єгипту, Араби, Перси й Афганці про велику европейську державу, яка не встояла перед азіятами? Тепер їм ходило о те, щоби всіма можливими засобами загладити позор тієї невдачи. Діло йшло про те, щоби відновити репутацію Анґлії на сході, потрібну для панування її в Азії.

На початку цього року телеґраф неодноразово доносив, що Анґлійці знову наступають в Іракові, на цей раз з великими силами, а 25 лютого усі часописі світу принесли вістку з Константинополя, що Кут-ель-Амару знов забрали Анґлійці.

6 березня анґлійська кавалєрія пройшла Ктесіфон і стояла в 6 милях на південний схід від притоки Діяли. Очевидно було, що анґлійський головнокомандуючий хотів не що инше, як забрати Багдад. Вже 11 березня з Льондону прийшла коротка вістка, що Багдад упав. За нею слідувало офіціяльне повідомлення, в котрому говорилось:

„Наше військо, яке стояло проти ворога здовж річки Діяли успіл не дивлячись на місячну ніч, нежданно перейти в ночі на 8 березня Діялу й укріпитись на правому березі цієї річки. Після того, як удалось зробити міст через Тигр, нижче Діяли, сильний анґлійський відділ перейшов на правий берег і зустрів ся з ворогом кільометрів 9 на південний захід від Багдаду. Турків примусили відступити з їхньої передньої позиції на другу, яка була кільометрів 3 позаду першої, а 9 їх прогнали і з останньої. Наше військо розташувалось на завойованій території. Наступ закінчено 10 березня. Не дивлячись на скажений протинаступ, Турків одкинули на 5 кільометрів за Багдад. Нині головнокомандуючий у Месопотамії телеґрафує, що ранком 11 березня Анґлійське військо увійшло в Багдад".

Безумовно, експедиція ґенерала Мад була гарно зорґанізована. Анґлійці хотіли доказати народам сходу, що вони не уступають Туркам. Льондонська преса умлівала в надзвичайному зохопленні; наче кінець війни від цього не зустрічає ніяких сумнівів: „Побіда внистожує німецьку Сирію — Берлін — Багдад і кладе кінець високопарним замірам Німеччини на сході. З цією подією лопнула величнійша з мильних бульок панґерманізма і усунута загрожуюча небезпека від границь індійської держави".

Ні німеччина, ні Туреччина ніколи не мали замірів на Індію. Яка небезпека загрожує останній, про це може сказати багато

дивних річей ґенерал Куропаткин, наслідник скобелевських завойовчих традицій. Крім того участь Туреччини чи одної Месопотамії буде рішена не в Багдаді, а на західному фронті.

Але радість Анґлійців зрозуміла. Війна їх нищить і вони мусять мати підбадьорування. Багдад, Дар-ес-Салам, огнище світу, був єдиним містом, яке їм довелось завоювати за час світової війни, коли не рахувати кількох, майже не захищених сіл в Африці. Будуччина покаже, чи довго вони триматимуть ся в столиці Мансура.

25. Ґенерал Таунсенд і анґлійські полонені.

Через два дні після описаного вже свята побіди, я з ґердоґом і Шельвінком стояв на верандї анґлійського консульства й чекав перших Анґлійців-полонених, які мали незабаром прибути. Тут же були один французький лїкар і кілька французьких доминиканських сестер; вони були теж полоненими, але їх залишили на свободї під умовою, що вони будуть робити, в місцевих дуже переповнених шпиталях яких там було більше як 30. Переказували, що слабих було від 6 до 7 тисяч; слабували більше всього на тиф і червінку.

Під час нашої розмови з французькими сестрами й лїкарем, повільно й велично підійшов, проти води, пароплав „Гамідїє" з двома шлюпками, що висїли на обох його боках. На верхнїй палубі „Гамідїє", в плетених фотелях і на лавках сидїли анґлійські офіцери, а в обох шлюпках білі й цвітні унтер-офіцери. Нарешті проплав привязано і скинуто містки. Турецькі офіцери йдуть на борт. На березї чекає комендант міста, намістник командуючого XIII корпусом у Багдадї полковник Мезрур-бей. Спочатку зійшли з проплава 5 ґенералів і комендант привітав своїх „гостей". Один з них був хорий і йшов опираючись на палицю й плече адютанта. В тїнї дерев для них поставили крісла і Мезрур-бей ввічливо балакав з ними на французькій мові.

Потім прийшла черґа полковників, полковник-лєйтенантів, майорів, капітанів і лєйтенантів. Усї вони були построєні по старшинству чинів і чекали заким їх одведуть на їхні квартирі.

З якими почуваннями дивились Анґлійцї, що вже були у Багдадї, на будинок консульства, що бундючно підіймав ся перед ними наче ознака власти Анґлійців на сході, з башти

якого колись розвівав ся прапор найбільшої в світі держави. Тепер на тій баштї майорів прапор з Червоним Півмісяцем. Побіджені магометанами, над якими вони завше почували себе паном, вони більше не ступали на свою землю і не привітав їх представник Великої Британії. Вони тут були, не як перше, гістьми, але полоненими в Турків. Але ні виразом лиця, ні рухами, вони не виказували своїх думок. З непорушним спокоєм з присущим їх нації гордовитим виглядом вони дивились на те, що мало статись.

Генерали на дрожках поїхали до своїх нових кватир, а їхні денщики вкладали на бендюга їхні пожитки. Я з Мезрур-беєм пройшов ся по фронтові майорів і нараз, нежданно почув своє імя й пізнав майора Рібот, з котрим я в 1906. році зустрічав ся в Симлї. Коли ми подали один другому руки, Мезрур-бей попрохав мене познайомити його з майором; він предклав йому вийти з рядів і йти усїм трьом в альтанку де стояли на поготові столи з прохолоджуючими напитками. У вільній розмові про Ірак і Месопотамію, про хід війни, а також в наших споминах про Індію, минув для нас обох багатий змістом часок.

Турки поводились із полоненими анґлїйськими офіцерами з великими поважанням і полонені користались найбільшою свободою. Росіяне тодї стояли в области Каср-і-Ширін, майже 170 кільометрів од Багдаду і нїчого для полонених не було б легче як тїкати переодягненими і принести своїм союзникам-Москалям важні вістки про положення Багдаду. Менї кілька раз оповідали про щось подібне, але я не знаю чи відповідають дїйсности цї балачки. Правда лише та, що щоденно зустрічались анґлїйськї офіцери свобідно гуляючі на базарах. Коли через двадцять після того, як прибули полонені, я навістив американського консула М-ра Бріссель і ми як раз балакали про Китай, появилось 4 анґлїйських офіцери без усякого супроводу й охорони. Вони все ще виявляли ту ж пристойність і спокій лиця, наче б нїчого не стало ся і повалення Кут-ель-Амари було незначною подією. Але цим ударом поки що ставив ся хрест над злукою анґлїйського й московського фронтів. Поки що, мабудь думали вони, похід в Іракї утеряний; але замітити по них не можна було нїчого. Відносно мене, твердий погляд якого досить відомий за цю війну, вони виявляли одверте лицарство, знаючи, що кожний свобідний чоловік має право на свої полїтичні переконання.

Вечером того ж дня я запросив до себе на вечерю в саду

отеля „Тигр" кількох шведських приятелїв і нїмецького лїкаря д-ра Шахт, який, як чоловік моєї землячки, говорить по шведськи без усякого акценту. Коли ми позакурювали після кави цигарки поквапно увійшов адютант Галїль-паші і попрохав мене іти в його резиденцію, де паша давав прощальну вечерю самому видному свому полоненому, ґенералові Таунсендові. Я попросив вибачення у своїх приятелїв за коротку відсутність і пішов за адютантом. Цю історичну вечерю, яка зєднала за одним столом побідника й побідженого, оборонця Кут-ель-Амари і того хто завоював її, я не міг пропустити; крім того я знав ґенерала Таунсенда ще в Симлї, де він був начальником штабу льорда Кітченера і де я з ним частенько зустрічав ся, коли був у головнокомандуючого анґлїйською армією.

Через кілька кроків ми були в резиденції, яка лежала напроти. Пізнїще її перевели в помешкання Головної Кватири, де жив фельдмаршал. По приятельськи тороплячись, адютант наткнув ся на східню фарфорову вазу, котра розбилась на тисячу шматочків на камінній підлозї і перед одчиненими дверима їдальнї повідомив про мій прихід з надзвичано грюкотливим ефектом.

За столом був головою Галїль-паша. Проти нього сидїв ґенерал Таунсенд, поблизу нього начальник штабу й адютант анґлїйського головнокомандуючого, — все високі, міцні постатї. Решта гостей були турецькі офіцери й цивільні, між ними міський голова Багдаду — чорнобородий, в окулярах, одягнений у фрак, з червоною фескою на голові.

Після того, коли я привітав Галїля й його гостей, менї предклали зайняти місце коло Таунсенда. „Памятаєте ви нашу зустріч у Симлї?" запитав він мене. „Тепер ви бачите мене в ролї побідженого!" Ми почали розмову про Кітченера, про індійські кедри й манґолії і про покриті снїгом гори Гімалая над Симлою. Таунсенд байдуже переносив свою участь.

Настрій за столом був навіть оживлений; це справдї було торжество братання й шампанське лилось рікою. Галїль-паша налив свою чарку й пив за здоровля свого гостя, який дякував за гостинність, яку він зустрів у Багдадї. Після такого торжественнаго кінця свята Таунсенд поїхав до дому в самоходї Галїль-паші. На другий день він мав їхати у Константинополь, де для нього на одному з Принцессових островів було призначене помешкання.

На слідуючі дні без перерви приходили нові пароплави з полоненими з Кут-ель-Амари. Але більша частина приходила пішки і її размістили табором на правому березі річки. По залізниці їх везли до Самарри, а відтіля вони йшли на Рас-ель-Айн.

В убогих хлівах і маленьких білих шатрах лежали тут тисячі Сикисів, Гурків, Пашанів і инших представників нещасного поневоленного народу. Знесиленні, худі й голодні голосно нарікали вони на свою долю. Ще в Кут-ель-Амарі їм зменшили пайку і мясо мулів і кінське здавалось їм ласощами. Вони й тепер не наїдались тим, що варили на своїх маленьких вогниках, розсівшись ріжними ґрупами по націям, релігіям і кастам. Я міг лише потішити їх, що в Конії, Анґорі й инших частинах Малої Азії, куди їх малось на меті перевести, про них будуть краще дбати чим тут, під час переходу, де й при бажанні нічого неможливо зробити. Між анґлійськими салдатами зустрічались, як звичайно блескучі типи. Між иншим, ґенерала Таунсенда видимо, що салдати більше любили, ніж офіцери.

Рівно $^2/_3$ полонених з Кут-ель-Амари складало індійське військо, 9000 чоловік! Капля в морі порівнюючи з тією масою цвітного народу, яких повела Анґлія на заріз в Европі, Азії й Африці, щоби покласти кінець німецькій культурі. Подумати лише з якою злобою й ненавистю ці нещасні жертви бачили себе відтятими від батьківщини. Коли їх на пароплавах привезли в Басру, вони не знали за віщо й проти кого вони повинні воювати на чужій землі. Деякі зо страху не могли відповідати на мої питання. Инші думали, що Індії нїщо не загроджувало. Один з них покликав ся на запевнення одного анґлійського офіцера, що Німеччина — ворог людскости. Після повалення Кут-ель-Амари анґлійські часописі запевняли, що там було не більше, як 4 000 чоловік. Значить цвітно-шкурі люде були ні чим иншим як гарматним мясом і анґлійська преса не находила потрібним заносити їх в рахунок страт!

Між індійським військом було кілька магометанських полків. Що не говори, а це ж нахабство посилати їх проти Багдаду, який найбільше поважає вся магометанська Індія. В Багдаді находить ся також мечеть, могила святих яка зветь ся Аддель-Кадір, й яку дуже почитають послідовники пророка в Індостані. Я навістив цю святиню й отримав од її Накиба, або верховного священника Абдурамана Ґілані, грубого, неповертливого 80-ти літнього старця розяснення про значіння місця. Його посада, оповідав він, є спадщинна і 6 священників, що були там, коли

я його навістив, були його братами. В нього є 12 синів, усі жонаті й батьки численних дітей. Вони були зунітами арабського похождення і сеїди, т. є. потомки пророка, кільця в ланцюгу династії пророка і, як сама мечеть, дуже багаті. Бо ж індійські прочане приходять в Аддель-Кадіру не з пустими руками. Крім того, старший син, будучий Накиб, щорічно робив поїздки до індійських магометанів, щоби збирати дарунки для могил і їх священників. Кругом мечеті побудовано багато будинків з помешканнями для індійських прочан; тепер уже це було предоставлено Червоному Півмісяцеві. Коли в кінці листопаду 1915 року Анґлійці перейшли Діялу і йшли на Багдад, два магометанських полки збунтовались, бо не хотіли наступати на місто, в якому була могила Аддель-Кадіра. Здаєть ся ця подія прискорила відход Анґлійців.

26. Моя поїздка у Вавилон.

15. травня мене разбудили вдосвіта, я поспішно одяг ся й пішов на набережну де мене, герцоґа Адольфа Фрідріха й ротмистра Шельвінка вже чекав белєм.

Метою нашої поїздки був Вавилон. Вперед з багажем виїхали нїмецькі денщики герцоґа, його льокай і кухар, обидва Бантійські Негри із Того, ґубернатором якого герцоґ був на початку війни, а також мій мурин „срібний слуга“ Салє, прозваний так Шельвінком. Ми могли б зробити усю подорож в „кербелї“, але порішили скористатись залїзницею з Різванє, а відтіль їхати по Єфратові.

Був чудовий ранок: тепле повітря, а часами на небі пливла хмарка. Наче куля розпеченого до біла залїза піднялось сонце, яке зустріли молитвенні голоси з мінаретів і позолотило балкони й пальми правого берегу.

Човен зупинив ся коло набережної, де починав ся польовий підїздний путь залїзниці. Дрезина стояла напоготові і скоро ми покотились по тихій пустині, де ящірки, сарана, кузки й т. п. починали свою денну працю. Сьогодня діло йшло скорше, ніж минулого часу; в три години ми були на місці.

Моя стара шатура лежала ще на своєму старому місці. Але нам вона була непотрібна. Герцоґ звелїв зробити великий плот „Емден,“ який значно покращав, від коли плив рядом з нами по Єфратові. Серед судна підіймалась палуба з лавками,

столами й дорожними стільцями. Над нею на окремих тичках розіпяли шатро. З обох боків розклали наші речі біля котрих чорний кухар разположив ся зо своєю ґазовою кухнею і скринями з провіянтом.

Екіпаж складав ся з 8 муринів і ескорта з 2 жандармів озброєних з голови до ніг. Водяний шлях до Вавилону славив ся в ці непокойні часи, що були тепер в провінції Ірак. Як опитний мисливий і стрілець, герцоґ мав напоготові своє оружжя й своїх салдатів.

Плот відійшов від берегу і його зараз же підхватила здоровенна течія. Ми сиділи на зручних стільцях під шатром, маючи перед собою одвертий краєвид вниз по річці, поздіймали свої куртки, запалили цигарки і повністю задоволялись нашею поїздкою. Але думками я був весь день в мому милому Штокгольмі, де сьогодня мій глибоко поважанний батько кінчав свої 90 літ життя.

Вже перед полуднем тепломір показував 36° в холодку. Але спека дещо зменшалась північним вітром, який часами прибивав нас до правого берегу і заставляв тягти плот з берегу. Але скоро він ослаб і пішла чудова поїздка коло Юблатіє мимо широких ланів М'Ґессабу.

На правому березі висить ся надмогильна часовня Ель-фасл і лежить, прикрашене розкиданими пальмами село Еле-Бач. Здовж берегу тріщать звичайні водяні будівлі зо своїми непритомленними мішками з шкури. В степу з обох боків кочівники стережуть своїх овець і коз; тут і там кочуюча родина розіпяла свої чорні, не завше однаково мальовничі, шатрі. Коло деревні Нарлатестє на лівому березі пасуть ся численні коні, осли і зебу. Коло Ель-Хідр-Льяс під білим куполом памятника, в тіні пальм, покоїть ся святий. В цій місцевости зустрічають ся мілкі озера, які звуть Хор. Зустрічають ся й риболовні прилади такого ж роду, як по берегах Тариму в Східному Туркестані.

На початку поїздки Єфрат творить гострі завороти. Далі ріка тече прямо й місцями широка наче морський залив. Дерева й пальми зустрічають ся рідче, степ стає голий і рівний. Але часто показують ся призматичні соломянні дахи глиняних хат, в яких живуть кочівники й селяне.

Над вечір стає гарно, не дивлячись на те, що в 5 годин ще вище 36°. Але сонце злегка заступили хмари, а легкий північний вітер прискорює наш хід на південь — південний захід.

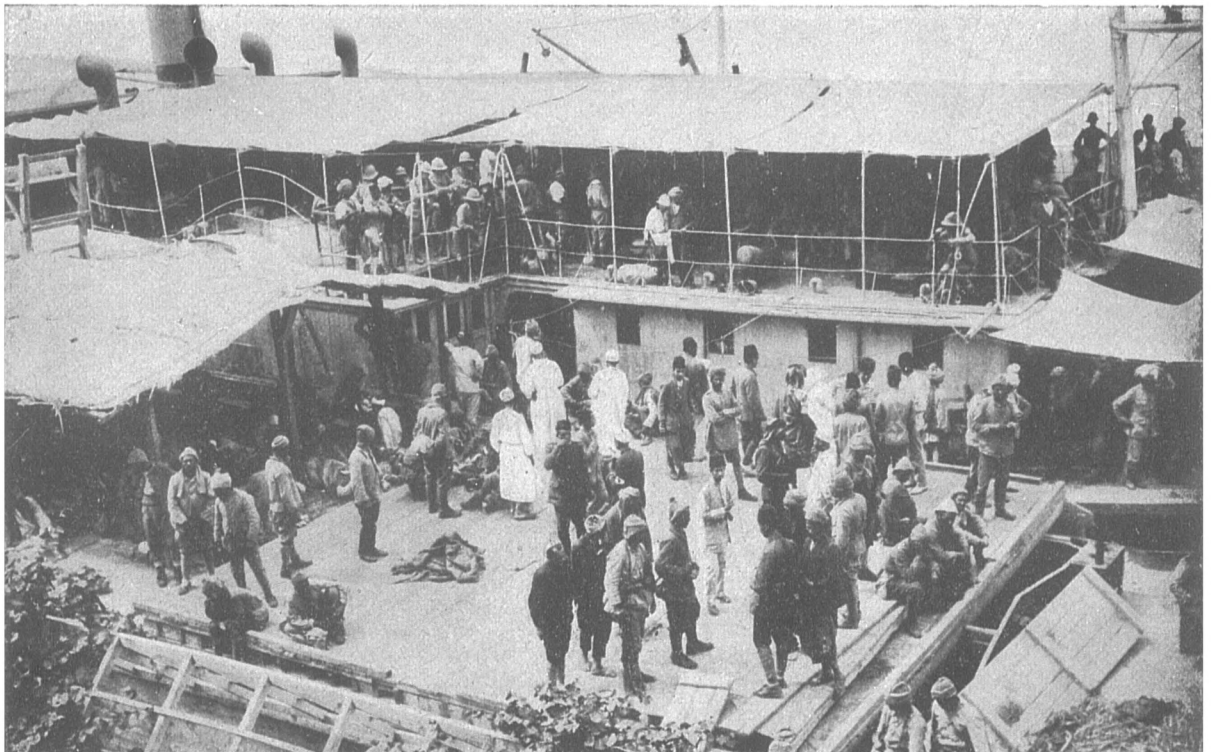

Висадка анґлїйських полонених з Кут-ель-Амари у Багдадї.

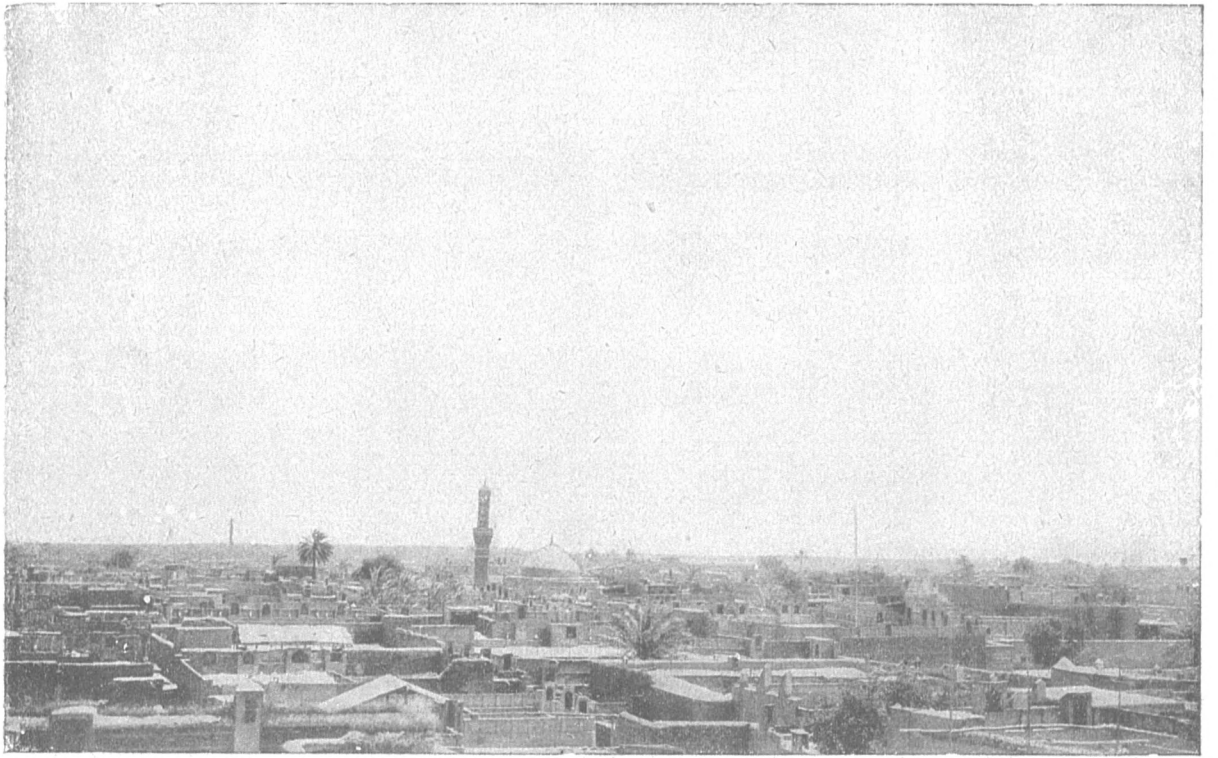

Вид на південний схід. Багдад. У віддалі — Тигр.

Ми трималисъ по серединї; ширина тут має 800 метрів, глибина 5—6 метрів. Тут недалеко од нас показалась деревня Соба, й ми побачили на березї чоловік 10 Арабів. Вони були озброєні ґвінтовками й коли ми наблизились приняли загрожуючий вигляд. Частина стала на колїна в боєвій готовости і на невеличкому бруствері поставили курки на боєвий взвод. Решта, готова вистрілити, зажадала від нас аби ми висїли на берег.

Один з наших жандармів поспішно переклав свою ґвинтовку через релїнґ, а герцоґ не кваплючись почав заряжати й свою. Положення було трохи критичне й ми зі зрозумілим напруженням чекали, хто перший вистрілить. Тим часом плот продовжував плисти по ріцї. Ми вже зрівнялись з хоробрими Арабами, без усякої притичини і так же повільно стали відходити далї. Раптом вони залишили свій загрожующий вигляд, збились у купу і почали жваво балакати. Один з них, мабудь начальник, крикнув нам, наче б просячи вибачення за своє поведення: „Ми не знали, що у вас на суднї Нїмцї". В кожному разї вони прийняли нас за купцїв, які йшли з крамом вниз по ріцї, бо вони хотїли залякати нас, заставити висїсти і преспокійно ограбити.

Так наша маленька притичина прийняла невинний вигляд і знов попливли ми далї, посїдавши під нашим шатром, пили вино з водою з глиняних горшків, завернутих в вогке полотно, й роздивлялись незвичайний вигляд місцевости рівної наче замерзле озеро, по якій то тут, то там зутсрічались шатрі, пальми і паслась худоба. Почтова станція Матардас здалеку виглядала наче кріпость, а поблизу морщилась до незначности.

За островом Дженабіїн ріка замикаєть ся легкими пасмами ростин. На лїво переважають листвснні дерева, на право— пальми. В промежностях показують ся садиби, деревнї й лани. Місцевість більше заселена і пустиня зникає.

Ріка звужуєть ся і перед нами на обох берегах лежить місто Музеіб. На будинках, як і в Багдадї, галєрії, балкони й виступаючі простїнки. На березї залишена стежечка для пішоходів, по котрій ходить багато Арабів.

Плот направляєть ся до лївого берега. Але коли ми хотїли причалити, люде з берега закричали нам, що потрібно переїхати напроти, на правий берег, де живуть власти. Помітно було, що тут трапилось щось незвичайне. В кількох довгих човнах переправляли через ріку пятнадцять ранених турецких салдат.

На правому березі розташувались турецькі війська і скоро ми стояли коло великого будинку на другому поверсі якого була канцелярія Мутессаріфа або ґубернатора Мусеїба. В першому поверсі була кавярня набита Турками й Арабами, кишівша турбанами, фесками й арабськими хустками, якими обмотують голову. Дервіш з непокритою головою, з віхрястим волоссям на голові, з чимось похожим на карнавальне калатало в руках, забавляв веселими виходками своїх слухачів.

Зараз же нас окружили цікаві. Жандарми, що стояли на сторожі коло дверей, показали нам дорогу наверх по головоломній драбині. Нас по занехаєній, встеленій килимами великій кімнаті провели на велику веранду з чудовим видом на річку. Тут на широкій канапі сидів за роботою Мутессаріф.

Ґубернатор ввічливо привітав нас і предклав нам свої послуги. Неспокій у Музеїбі був спричинений кербельским заворушенням, про яке говорили ще в Багдаді. Наче б то Шиїти напали в Кербелі на турецький ґарнізон і застрілили кількох офіцерів, у відповідь на що Турки залили перепущеною з ріки водою місто на метр глібиною. Араби з окружности використали цей безпорядок і разграбували мечеть — гробницю Імам-Гуссейна з надзвичайно багатим хранилищем цінних подарунків. Те військо, що ми бачили на березі, мусіло з за повені відійти. Але повстання затихло і ми потім нічого про него не чули.

Ґубернатор запевняв, що ми можемо бути зовсім безпечними до села Седде. Але за цим пунктом ми повинні бути обережними бо дві місцевих родини Арабів Бені-Гассан і Ель-фетла воюють одна з другою. Інженір Наат-Бей у Седді, до котрого ґубернатор написав кілька стрічок мав дати нам дальніще пояснення.

Було 6 годин і сонце як раз заходило, коли наш „Емден" знов відійшов од берегу. З нами їхав новий лоцман, який краще разумів їздити по воді, ніж по вулицям міста. Все більше й більше смеркалось. Подробиці на берегах відпливали й розбігались неясними зарисами. Вітер затих; тепломір в $^1/_2 8$ показував лише 27^0.

Скоро нас покрила повна ніч. Перед нами зашуміло, наче водопад. Лоцман пояснив, що це так текла ріка під мостом коло Седде. Тут є небезпечний водокрут. Коли шипіти стало зовсім близько, кілька чоловік з нашого екіпажу скочили на берег, щоб тягти на буксирі наш плот, коли він попаде в водокрут, але ми спокійно проплили під міст який має 6 невеличких

перекатів і семий поширше для парусних суден і, поки ми здавали рекомендацийного листа Наат-Беєві, „Емден“ провели попід міст і привязали.

Скоро ми знов були на „Емденї“. Коло мосту Єфрат ділить свою воду на два річища; лїве—старе, зветь ся Шат-ель-Ґіллє; праве—нове—Ґіндє. Ми поїхали далї по старому Єфратові. Шат-ель-Ґіллє приймає тут вигляд канала і має всього 70 метрів ширини. Рідко на берегах зустрічають ся люде, або вогонь. Тиша збуджуєть ся лише лаєм псів, або згуками весел, коли наближаєш ся до берегу. Настрій чарівний і ми в сяйві місяця сковзнули в дрімоту.

Коли в 5 годинї ми прокинулись береги Шат-ель-Ґіллє були уквітчані численними пальмами, які відбивались в тихій водї річки. Плот пливе поволї, бо в цьому рукаві Єфрату течія води не дуже сильна. Темні ряди пальм навівають на нас торжественний настрій. Коріня цих пальм тягне свої соки з могил Вавилону і повнота великих тисячелїтнїх споминів точить ся на нас. З побожним настроєм мовчки ми їдемо їм назустріч.

На лївому березї над пальмами підіймаєть ся гостро-ограничена підвищена місцевість. Це Бабіл, імя, яким Араби й дотепер користають ся, імя, якому від 5 до 6 тисяч лїт. Хай ця місцевість буде лише купою руїн, серед яких розкопано палац Навуходоносора. Але вона стоїть наче скеля в морі, над поверхнею котрого пройшли спустошуючі хуртовини.

Ще один маленький зворот і в гущі пальм показують ся сїро-жовті будинки деревнї Квайреш. Вид чудовий і кращий за все, що Єфрат уявляв своїми захоплюючими малюнками берегів. Тут теж водяні колеса нарипують свою монотонну мельодію. Сїрі буйволи приймають свою ранїшню ванну в болотї коло берегу і парпають ся доти, доки один ніс і кінчики рогів залишають ся над поверхнею води.

Поблизу Квайреша починають ся круглі засмічені ями—це й є поле руїн старого Вавилону.

27. Огнище нїмецьких археольогів.

З густої зелені показав ся незвичайно великий гарно збудований двохповерховий будинок. Коло воріт стояла варта. Ми висадились близько нього і пішли наверх, мимо загородженого садка. Два якихсь пани в білому европейському вбранню по-

спішили нам на зустріч і сердечно нас привітали. Один з них, старший з енергійними рисами лиця, зміряв нас гострим поглядом з під насуплених бровів. Його імя звісне усьому світові: це професор Роберт Колдевей, вчений німецький асиріольог. Він уже 12 літ на роботі, розкопує старі форти й палаци Вавилона, розбуджуючи цей старий світ од довгої дрімоти. Маючи поміч від багатьох молодих археольогів, він, як ніхто другий, працює для цього минулого і Вавилон став великим коханням його життя. Його супроводжував асистент, др. Будензінґ. Оба вони носили не тропичні каски, а чорні капелюхи й професор зо своєю густою з сірими пасмами бородою був похожий на ті образи, які находили на асирійських релєфах.

Треба дивуватись, що німецькі вчені під час війни займались своєю працею: вони завше були в небезпеці. Їхні сусіди, Араби, були досить небезпечними і дуже часто ці мужі науки, коли вони роблять в полі, чують, як свистять кулі по під вуха, а вдома через вікна. Війна в Іраці зробила положення Німців ще більш ненадійним, особливо з тої пори, як Анґлійці почали наступи на Багдад.

Але іменно задля цієї небезпеки, яка загрожувала наслідкам німецької роботи й великим коллєкціям, Колдевей залишився, не дивлячись, що розкопок не робилось. Один лише раз йому й Будензінґу довелось залишити Вавилон — це коли анґлійське військо перейшло Діялу й було всього в кількох кільометрах від Багдаду. Щоби не попасти у полон, вони утікли в Алєппо. Скоро вони вернулись, але найшли свою хату ограбленою, не Анґлійцями, а сусіднїми Арабами. Ці забрали все, що було чого небудь варте, провіянт, посуду, фарфор, кухонні річі, столові прибори й инше. Втрати, які завдяки цьому понесло Німецьке Східне Товариство, рахувались в 6 000 марок. Але Колдевей зустрів цю пригоду з комічного боку й оповідав менї зо сміхом, що арабські жінки в Квайреші франтили в білих як снїг сукнях, які пошили з німецьких скатерток і ряден. Вартісні коллєкції, які не могли придатись Арабам, злодії залишили незайманими.

Колдевей повів нас в холодок до будинку німецької експедиції, міцна брама якого на випадок небезпеки може бути завалена засовами, бальками й залізними штанґами, наче в кріпости. Брама зроблена з північного боку; иншого вступу немає. Спершу попадаєш в короткі сїни, по бокам яких пороблені кімнати для вартових; відсїль по сходах зайдеш в

будинок для гостей, де ми й зупинились. З двох-поверхової ґалєрії попадають в покої. На всіх вікнах поначіплювано сітки з тонюсенького стального дроту, щоби утримати подалі мух і комарів. Звичайно це не помагає від пісчаних мух і москитів. Але злющі кати місцевости починають свою діяльність лише вечером, коли немає нікого вдома. Підлога встелена соломянними циновками; решта меблів була: величезний горщик зо свіжою водою і маленький з водою для пиття. Третї сходи ведуть на дах. Тут стоїть ряд примітивно збитих кроватів; але ми ними не користались, бо привезли свої власні.

З даху, який був обнесений поренчами, був чудовий вид через верхи пальм. На південь і південний захід простягаєть ся, зараз же, деревня Квайреш. На північ — північний захід у віддалї $2^1/_2$ кільометрів підіймаєть ся бабийський холм; на сходї, зовсім близько, холм Каср; на південь — південний схід, в 1 400 метрах, холм Амран. Між Касром і Амраном, можна навіть сказати, між Бабилом і пунктом на 1 кільометр на південь від Амрану, вся місцевість повна руїн, які тягнуть ся на 4 кільометри на Схід, коли рахувати все, що лежить в середині старих міських стін.

На правому березї Шат-ель-Гілла виднїють ся маленькі Арабські деревнї Анани і Сінджар зо своїми садками і, першим ділом, безчисленними пальмами, що зливають ся в один розкішний фон. Посередині ріка протягає свою блискучу, трохи ломану полосу, а на сходї ширить ся велика пустиня, яка так пекуча дньом, що одні лише Араби можуть босоніж ходити по ній піску й глині.

Ми знову спускаємось на низ, туди де находять ся жандарми і входимо на перше подвірря, де стоїть тепер кілька верхових коней і де слуги роблять свою роботу. Там лежать рельси і шпали для польової залїзницї, яка призвичайних обставинах підтримує звязок між станцією і полем руїн, а під час розкопок вивозить сміття.

Ворота, до яких упирають ся кухня й кімнати служителів ведуть у внутрішнє подвірря. Під виступаючим вперед дахом по лївому боцї навалені сотнї скринь, усї повні старовинними предметами, для висилки в Нїмеччину. Навкруги лежать обломки камінних чоловічих фіґур, камінні плити, вкриті клиноподібним письмом, горшки, терракотові лямпи, цегла й инше, ще не впаковане.

Подвірря лучить ся драбиною з кімнатами археольоґів. І тут галєрія з дахом, який підтримують стовпи. По боках стоять полички й столи з маленькими терракотовими фіґурками, маслянимі лямпами, глиняним начинням, чашами з цятками й без них, кусками фаянсу і черепками сосудів, невеличкими пирамидами, цилїндрами і кружалами з випаляної глини і з клиноподібним письмом, хребтовими кістками людей і звірів, квадратовими цеглинами з королївською печаттю і безконечною кількістю инших предметів. Це справжнїй музей, який дає нам наочний доказ про висоту вавилонської культури.

Професор Колдевей повів нас до найближчого холму, Касра, де стояв палац і храм Навуходоносора. Повільно підіймалась стежечка і ми скоро по нїй дійшли до нерівної вершини, мимо куп сміття, піску й пороху, мимо великанського базальтового льва. Ми зупинились на шляху походів.

Кругом нас спало місто, яке теперішня наука кликала до життя. Зо своїх попередників Колдевей назвав: Ріха, який їздив у Вавилон в 1811. роцї, Лайєра (1850.) автора книжки „Ниневія й Вавилон", Опперта (1852—1854.) й Рассама (1878—79). Скільки б не заслуговували й користались увагою працї анґлїйських і французьких археольоґів, вони не можуть порівнюватись, що до систематичної точности й поважности, з нїмецькими розкопками, які розпочались 26. березня 1899. року з наказу Нїмецького Східного Товариства у східній частинї Касра трохи на північ від ґлитарських воріт. Колдевей навіщав цї місця ще в 1887. и 1897. р.р. і при цьому зібрав куски емальованих цеглянних релєфів, які й спричинились до рішення розкопати столицю вавилонської світової держави.

Працювали круглий рік з майже 250-ма робітниками, яким платилось в день від 3 до 5 піястр. Вони широким фронтом пішли в глїбину. Сміття й землю вивозили польовою залїзницею. Появились камінні стїни й їх очищали від землї. Робота була незвичайно тяжка, бо те, чого шукали часто було присипане товщею землї й обломків у 17, а то й 22 метри завгрубшки. Коли після 15 років працї роботу перервала світова війна, нїмецькі вчені, як вони самі запевняють, успіли розрішити лише половину свого завдання.

28. Повалення й друге збудження Вавилону.

Винаходи нїмецьких археольоґів дають можливість признати, що у Вавилонї були люде вже 5 тисяч лїт тому взад. Самі

найстарші викопані розвалини походять з часів перших вавилонських королів коло 2500 літ до Р. Х. З того часу плян міста з його вулицями й ґрупіровкою будинків був переіначений лише в незначній мірі. Під час панування асирійських королів у Вавилоні, вони знову відбудували знаменитий храм Есаґіла, який ще й досі показує вибурковану підлогу Ассаргадона й Сарданапала. Санґеріб вибуркував деякі части дороги процесією бога Мардука, а на касрійскому холмі викриті слїди діяльности Сарґона, Сарданапала і Навуполассара. При Навуходоносорі почали перебудовувати усе місто і його святині Емах, Есаґіла, Етеменанкі. Тодї построїли через Єфрат камінний міст, прокопали канали, збудували форти й палаци. Величезні маси стїн Іштарських воріт підіймались в такому ж виглядї, як ми їх бачимо тепер.

Після Набонеда, увіковічившого своє імя як Король-Будівничий, іде період перських королів (538—331); при їхньому правлїнню держава де в чім перемінилась і виглядала, як то описав для потомства Ґеродот і Ктесіас. Олександер Македонский (331—327) захотїв підвести Вавилон до його колишнього блеску, але вмер не зробивши свого завдання. Грецька епоха рахуєть ся в 331. — 139. роках. З цієї епохи починаєть ся упадок. Цеглу з історичних будинків почали розволїкати для будинків профан ів. Теж саме і в апартишському періодї (132. р. до Р. Х. — 226. р. після Р. Х.), Сассаниди прискорили повалення і лише південна висота Амран залишалась населеною до Арабської епохи (1200. р. п. Р. Х.). Ще в 115. р. п. Р. Х. римський імператор Траян найшов місто в розвалинах. Ще пізнїще там мались невеличкі єврейські й християнські общини, заким у 10 чи 11 столїттї не появив ся Ґіллє на Єфратї коло 10 кільометрів на південь і не зажадав цегли зо старих фортів, стїн і палаців. Руйнування хуртувало так міцно, що в деяких частинах міста, напр. на північному холмі Бабіл остав ся лише один неґатив, так сказати ґіпсовий відбиток щезнувшого міста. Ще в старовину заповнювали внутрішні части розвалин землею й сміттям, коли будинки розвалювались, щоби таким чином виграти твердий ґрунт для нових будинків. Так у повному розумінні слова виростали міста одно на одному і пластами витворювались „теллї“ Сходу; весь Вавилон подібний „тель“. Коли верхні пласти розпадались, припинялись нові будування, холм Бабіл служив камнє-ломнею і копали добираючись до розвалин доісторичної епохи й виймаючи лише цеглу стїн; зем-

ляну ж набивку старанно зберігали, щоби цегляні пласти не обвалювались. Таким чином все, що нині являють ся шахтами й ровами — колись було стінами, тверді ж бльоки землі — пустими місцями — архитектура не легко зрозуміла для непосвячених у справу. Не дивлячись однак на це безмірне руйнування Вавилон, в протилежність Ниневії, через руїни котрої проходив зо своїми 10 тисячами Ксенофон, не маючи й гадки про те, що вони означають, ніколи не був зовсім забутий.

А як слово в слово сповнилось пророцтво пророка Старого Завіту! Пустиня навкруги, далеко менше вражає на чоловіка, ніж ці купи сміття й ці безутішні холодні стіни! Бо від пустині нічого не очікуєш, а ці руїни говорять про колишню велич і згасшу красу. Величезні маси стін високих Іштарських воріт оголились з тої пори, як огонь внистожив дахи й панелі з кедрового дерева. Навіть Бедуїни не ставлять своїх шатрів, лише одні шакали, як і я замітив, вилазять зо своїх нор навіть днем. Якою ж зворушуючою правдою звучать слова пророка Єремії: „Цего радї хай там живуть звірі пустині й дикі пси і молоді страуси і ніхто там не найде пристанища. Як Бог перевернув Содом і Гоморру зо всїма їх сусїдами, щоб ніхто там не жив, щоб чоловік не мав там пристанища... Бабель хай стане купою каміня і житлом шакалів на подив і оплювання... Стіни великого Бабеля хай будуть підкопані і високі ворота хай займуть ся огнем, щоби спалено було все, що з зусиллями будували народи".

Ніколи не читав я книги Стараго Завіту з більшою увагою, як у ті днї, коли був на руїнах Бабеля й Ниневії. Оповидання, які до того здавались казками, тут ставали дїйсністю. Королї, імена яких я до цього знав лише як імена, Тиґлат-Пілєзер, Салманасар, Санґеріб, Навуходоносор, не проходили більше, як ряд примар але приймали вигляд людей. Як непорівнюючи слабі вражіння старих музеїв з їхнїми фраґментами тих часів проти цих кімнат, палаців і тронних заль, де жили, царствували, видавали закони старі королї, приймали підданих і послів. Ріка, в повільно текучих водах якої відбивали свої кубичні форми замки й храми, несла колись їхнї судна, а виднокруг, величина якого подібна морському і який нині охоплює лише край обгорілих степів і пекучих пустинь, — не край оазисів і садків, густий наче пятно шкури пантери, — цей виднокруг вбирав і їхнї погляди, коли вони перед заходом сонця похожали

серед зубців своїх палаців. Який звук тут набирають слова Даниіла про Навуходоносора: „Коли раз король ходив по даху свого палацу, він сказав: Дивись, це великий Бабель, який я своєю могутністю построїв для свого королівського дому, в честь своєї величности".

Нині менше ніж протягом одного століття, цей старий світ знову підіймаєть ся з землї і потверджує клиноподібними письменами на паляній глині правду багатьох біблійних речень. В своїй знаменитій книзі „Бабель і Біблія" (1903.) професор Делїч доказує правдивість біблійних документів, а дослідник історії Едуард Мейєр говорить у своїй „Історії древнього світу" (1913.): Для епохи з 745. року вповні правдиві, але дуже не вистарчаючі і короткі дані Старого Завіту являють ся цінним плюсом до грецьких джерел. „Але лише саможертві і гідному подиву терпінню нїмецьких археольоґів мусить бути вдячним світ, коли Вавилон Старого Завіту підіймаєть ся з землї й пороху перед нашими духовими очима".

Все, що могло бути разкопаним з розвалин Вавилону на лївому, східному березї Єфрата, творить трикутник, кінцї якого повернуті на північ, схід і південь, а західна сторона якого опираєть ся на Єфрат. Його північний кінець охоплює Бабіл; південний кінець — холм Амран; середину західної сторони по Єфратові витворює холм Каср. По той бік Єфрату, на правому березї ще не торкалась землї лопата, але все ж там найдеш подібний трикутник заповнений розвалинами, наколи Ґеродот був правдивим, запевняючи, що Вавилон мав форму квадрата і що Єфрат дїлив його по серединї.

Цей квадрат, який стояв наче б на південному кінцї, окружали міські стїни довжину яких старі історики Ґеродот і Ктесій опредїлюють у 86 т. є. в 65 кільометрів. По правдї ж воно займало 18 кільометрів. Викрита завдяки разкопуванню північна сторона займає лише 4.$_4$ кільометра. Південно-східня сторона принаймнї стільки ж. Все ж таки Вавилон був величезнїйшим містом древнього Сходу, не виключаючи й Ниневії, яка в час Ґеродота вже щезла з поверхнї землї.

Дані грецьких письменників відносно збудовання стїн, яке представляло тройне укріплення, правдивіщі: спочатку семиметрова стїна з глиняної цегли; в 12 метрах зпереду і рівнобіжно з нею стїна грубиною в 7.$_{50}$ метрів із паляної цегли, а

перед цією — окопна стіна в 3.₃₀ метри грубиною. Перед останньою в кожному разі лежав рів з його переднім валом. Цеглини окопної стіни мають 33 центиметри в квадраті — звичайний розмір цегли в Вавилоні — і мають печать Навуходоносора. Проход, шириною в 12 метрів між обома першими стінами, правдиво до корони цегляних стін, був засипаний землею. Це було полотно дороги, яка робила на класичних письменників таке велике враження, бо вона була настільки широкою, що запряжка в четверо коней свобідно на ній поверталась. Ця ширина верху стіни мала величезну воєнну перевагу — вона облегчувала рухи війська при защиті. У віддалі приблизно 50 метрів одна від другої коло обох стін було поставлено 330 башт. Висота цієї великанської кріпосної брони не звісна, бо скрізь залишились майже одні підошви; по Геродотові вона була 200, по Страбо тільки 50 елєнів.

Місто зробив кріпостю Навуходоносор. В одній зо своїх написів він говорить про цю стіну, про викопаний перед нею величезний рів, і про два створи дверей перетягнутих міддю, в стінних воротах. Пізніще Вавилон згубив свій вигляд кріпости; в партійських часах стінами користались для зводів гробниць, як то показують найдені саркофаґи.

Серед цього трикутника, створенного двома сторонами міської стіни і Єфратом, лежить нині світ земляних і смітних куп, останків фортів, який здав ся б мені і моїм провожатим загадковим хаосом, коли б професор Колдевей зі своїм не знаючим відпочинку терпінням, не рахуючись зі спекою, не супроводжував нас тут три днї і не внїс світу в цю темноту могил і шахт. Під його чарівною паличкою Вавилон вставав до новаго життя. Стіни набирали здібности до розмов, широкі дороги походів залюднювались вавилонянами. Він умів приплїтати старі епізоди з рукописів напр. як Даниїл навістив двір Навуходоносора, наче б він сам був тодї присутним і оповідав так захоплююче-живо, що вірилось — великий король перед нами в своїй царській величности.

Я мало навожу в слїдуючих роздїлах з того, що запамятав з цього трохденного викладу Колдевея, самого захоплюючого, що менї коли небудь доводилось чути із описів нїмецьких археольоґів, особливо з його власної класичної працї „Відроджуючий ся Вавилон". В більшому виданні цієї моєї книжки, я зможу вернутись до більших подробиць.

29. Царський палац Навуходоносора.

Найбільша частина розкопок пороблених німецькими археольоґами відносить ся до часів Навуходоносора. Син Набополасара, засновника вавилонської й халдейської держав, він правив 43 роки (604—561) і був одним з величнійших і щасливійших королів древности. Він розбив короля Нехо Єгипетського коло Кархемишу, завоював Сирію й Палестину, в 586 році зруйнував Єрусалим і забрав цвіт іудейського народу в Вавилон — країну полону. Його імя називають мілїони цегляних печатів, які находились на розвалинах холма Каср. Тут красував ся його королівський палац, який він розширював і украшав за весь час свого правління.

З північно східньої сторони холма Каср він проклав дорогу процесій для бога Мардука; дорога ця вела через Іштарські ворота на південь до храму Мардука Есаґіла. В середині вона була вкладена квадратовими плитами, довжиною в $1.^{65}$ метра, вправо і влїво плитами з Врессія, довжиною в $0.^{66}$ метра. Вапнистий камінь для плит доставляв ся з Гіто й Ани на човнах. На кожній плиті маєть ся з боку напис: „Я, Навуходоносор, король Вавилону, син Набополасара, царя Вавилону. Я вибуркував вавилонську дорогу для процесій великого Господа Мардука шаду (гірськими) камінними плитами. Мардук, Господь, дай вічне життя!“ Поверхня плит гладенька і блискуча; багато мягких сандалів і голих підошов пройшло по них. Підпочвою при буркованню був пласт асфальту, який там де його не закривають плити був з року в рік виставлений під палаюче сонце, не стративши однак твердости; асфальтом же $2^1/_2$ тисячі літ тому назад заливали цегляну лицьовку. Дорога процесій повильно підіймаєть ся до Іштарських воріт і з неї дуже гарний одкриваєть ся краєвид на все поле розвалин. Але в часи Навуходоносора вона з обох боків була закрита високими в 7 метрів грубини стїнами з видаючими ся баштами на яких були розкішні льви з емалї. Куски з них пощастило зєднати. Всього було 120 подібних львів, кожний довжиною в 2 метри; в більшости льви були жовті на синьому фонї. До початку німецьких розкопок пластика часів правління великого короля була не звісна. Тепер це вияснено. Цеглини вироблювались в формах і кожна мала на собі маленьку частину релєфу, який складав ся шляхом мозаїки.

Кріпосна стїна будувалась з цегли; над кожним пластом цегли лежала тонка полоса асфальту, а на ньому такий же

тонкий пласт глини. В кожній пятій полосї глина замінялась циновкою з плетеного очерету. Остання з часом зникла, але відбитки її залишились в асфальті; ясно видно, як від ударів розколювались стеблини очерету і як сплїтались звязки. Ще й нині подібні циновки плетуть ся бедуїнами.

Над звалками підіймаєть ся фасад Іштарських воріт зо своїм бльоком стїн в 12 метрів вишиною. Це самі цїкаві і самі найбільші розвалини Вавилону, навіть усієї Месопотамії. Вони складають ся з двох будинків, тїсно стоячих один позад другого. Як виглядала надбудова цих незвичайно міцних кольон — не відомо. Навуходоносор звелїв, як каже один з написів, прикрасити подвірря воріт величезними фіґурами: бикобойцями з бронзи і великими фіґурами зміїв на пєдесталях, а стїни будови були вкриті релєфами бикобойцїв і драконів (сируш). Усїх релєфів повинно б бути 575, але викопано лише 152. Їх розставили рядами кожний вид окремо.

Коли ми йдемо по дорозї через Іштарські ворота на південь, з лївого боку маємо розвалини храму Нінмах „Великої Матері", а з правого боку східну частину названого Колдевеєм південного замку, властиво Акрополїс Вавилону, підіймаючий ся на тому місцї, де були самі древні будинки міста, дїйсний Бабілу чи Бабілані, „Ворота Богів". Ассарґадон і Набополассар говорять про Вавилон і Есачиль, як про два окремих міста; лише пізнїще вони були зєднані в один великий Вавилон. Вся величезна єдність будинків була заснована Набополассаром, але при Навуходоносорі її так змінили, що можна говорити про це зєднаня, що воно дїло його рук.

Через ворота, по боках котрих мають ся помешкання для сторожі, ми вступаємо в східне подвірря повденного замку. На його північній і східній сторонах пороблені помешкання для урядовцїв, з яких кожне, або кожних два в купі, мають своє окреме подвірря. На південній сторонї находять ся помешкання для адмінїстрації, а за ними знову житла; саме південне помешкання в кожному житлї є самим більшим і кращим, бо захищене стїнами і маюче доступ лише з півночі, воно весь день утримує холодок. В цій місцевости лїто продовжуєть ся з половини березня по листопад місяць, а сама спека дня з 9 рано до 9 вечером. Професор Колдевей зміряв тут раз температуру в $49{,}5^{0}$ Цельзія. Лише в сїчнї трохи морозить. Кожнорічні осадки тут виносять 7 см. супроти 64 в північній Нїмеччинї. І так весь будинок виходив у тїнь і прохолоду; вікон хати не мають.

Працювали завше на подвірї, спали на дахах. Відносно існування кілька-поверхових будинків доказів немає. Пень зі стовба і капітель з тонкого білого пісчаннику показують, що тут колись були колонади. Стїни воріт колись були також прикрашені львами, принаймнї обломки подібної емалї знаходили на всїх подвіррях південного замку.

Середнїй двір південного замку ще більше має далеко кращих помешкань котрі, немає в тому сунїву, були для публичних установ. Тут були наче помешкання для урядування і кватирі мінїстерств, тут робив ся суд; в канцеляріях писав ся присуд. Державні офіціяльні кімнати лежали ще далї на південь; значіння їх виявляєть ся тим, що вони мають получення впрост з відповідними будинками ближчого і найбільшого з дворів, який окружав власну резиденцію вавилонських царів.

Цей головний двір був шириною в 55 метрів, довжиною в 60 метрів; з часом його вибуркували глиняною цеглою і в часи Сассанидів він був кладовищем. Тут находили багато саркофагів, що мали вигляд корита або постола. В південній частинї цього подвіря лежить величезне помешкання цього палацу, тронна заля вавилонських царів. Вона має 17 метрів ширини й 52 довжини. Біла заля в берлїнському палацї має всього 16×32 метри. Стїни бокових сторін мають 6 метрів грубини. Головні двері, по сторонам яких відчиняють ся невеличкі входи, ведуть на двір. Напроти них в південній стїнї видно нїшу, тут мабудь стояв царський трон.

Надвірня стїна в подвіррі була покрита гарними фаянсовими цятками на темно-синьому фонї; жовті стовби з блакитними капітелями були зєдинені при помочі пальметової різьби.

В цїй тронній залї Белсазар, останнїй цар Вавилону, в пяному одчаю звелїв принести золоті й срібні сосуди, які батько його Навуходоносор награбував з Єрусалимського храму. Гості повинні були пити з них. Але коли вони пили й хвалили своїх богів, як би пальцї чоловічої руки почали писати проти світильника на білій стїнї царської залї. Король замітив руку, що писала і жахнув ся. Даремне просив він халдейців і мудреців прочитати написане: нїхто цього не міг зробити. Лише Даниїл разтолкував їх: Мене, мене, текел, уфарсин, т. є.: „Бог зрахував і завершив твоє царство. Зважили тебе і найшли легким на вагу. Царство твоє подїлене й дістанеть ся медерам і Персам". Тієї ж ночи був цар халдейський Белсазар убитий.

Німецькі вчені далеко простіше розяснили віщуючі нещастя слова. По їхньому виходить, що принаймні як перших три слова значать вартість монети, то Колдевей находить, що один з присутніх Персів просто на просто вирахував вугльом на стіні свої домагання, а з цього цар, якого давно вже переслідували далеко гірші примари, витяг нові підозріння проти своїх друзів і инших.

На півночі Касра лежить Головний замок, при началі німецьких розкопувань похований під грубим 8—12 метровим пластом землі й сміття. Цей палац також збудував Навуходоносор з чудових, твердих як камінь світло-жовтих цеглин. Украшали його ще краще, ніж південний замок; по бокам його блищали великі релєфи в синьому фаянсі; підлога рябого пісчанику; на кожному камневі написане імя будівничого. Бальки даху були з кедрового й кипарисового дерева.

Тут Навуходоносор і його наслідник зібрали безмірні сокровища мистецтва, щоби „здивувати людство". Вартісні зразки їх були викопані. Вступ, як і в асирійських палацах охороняв ся величезними базальтовими львами, що видно з обломків найдених німецькими археольоґами. На північно-східній сторонї, до часу прибуття Німців, уже стояв згаданий величезний базальтовий лев, на високому пєдесталї. До чудесних находок на холмі Каср належить зроблена в нововавилонському письмі копія знаменитої клиноподібної написі Бегіфтан, де цар Дарій Гістаєн (521—485) на перській, суфишській і вавилонській мовах дає посмертну історію свого правління і подавлених ним, майже в усіх провінціях його царства, повстань.

В одній з написів найдених в південному замкові сам Навуходоносор докладно каже про будову цього свого палацу: „Навуходоносор, цар Вавилону, син Набополасара, цар Вавилону, є я", так кажуть цих 6 рядків клиноподібного письма в звичайному стилї цих документів. „Палац, житло мого королівського достоїнства на Вавилонській землї, збудований мною. Я принїс міцні кедри з ливанських гір і поклав їх тут для накритя даху. Мардук, милостивий Бог, прислухаєть ся моїй молитві. Хай наситить ся він захистом будинка, мною построєного! Хай відновить він гниліть Кизу, збудованого мною! Хай старить ся тут, у Вавилонї, моє існування! Хай вічно царствує над чорноголовими моє потомство!"

Молитва його до Бога Мардука не була почута, царство його розвалилось вже при його наслідникові, і ці розвалини на

холмі Каср є все ще величезні останки великого Бабеля, збудованого за 6 століть перед Р. Х. „його могучістю для возвеличення його великої сили". „Тобі, цар своєї виличности!" Але не вспів він, похожаючи по гребні стіни, вимовити ці горді слова, як почув ся голос з неба: „Тобі, Цар Навуходоносор, буде сказано: одбереть ся в тебе царство твоє і відштовхнуть тебе од людей і залишиш ся ти серед звірів у полі живучих. Траву тобі подаватимуть як бикові для їжі, поки не пройде над тобою сім часів і ти не признаєш, що Всевишній має власть над царствами людей і дає її кому схоче".

30. Вавилонська башта.

На південь від холма Каср лежить світова башта Вавилону, вершина якої, згідно 11. розділу Восходу, досягала неба. Її старинне імя було Етеменанки. Вона стояла „в мідно-воротній святині zeus⁰ Belus⁰", ще не пропавшій в часи Ґеродота і яка насчитувала дві стадії в квадраті.

„В центрі цієї святині", каже історик, „підіймаєть ся поважна башта в одну стадію довжини й одну ширини. На цій башті стоїть друга, на тій третя і таким чином усього вісім башт. На гребінь веде драбина, яка обвиває знадвору усі башти. Майже в середині зроблено площу з лавками, де ті, що підіймають ся наверх, можуть сісти й відпочити. На останній башті стоїть великий храм, а в середині його велика, гарно приготована постіль з золоченим столом. Ні одна статуя не украшує храму, а на ніч там ніхто не залишаеть ся, крім місцевої жінки, яку іменно вибрав сам Бог, так принаймні запевняють халдейці, жреці цього Бога. Вони також запевняють, що сам Бог навіщає храм і відпочиває на цій постелі, „але мені щось не вірить ся це".

Пізніще грецький історик з Сицилії, Діодор, хоть і не дає самого опису башти, але все ж каже, що, по загальному запевненню, вона була дуже висока і що „халдейці робили з неї свої розгляди, що з так високої будови вони свобідно і самим точним способом могли роздивлятись схід і захід ріжних созвіздь. Все було з великим мистецтвом зроблено з цегли і земляної смоли. На верху, на східцях було поставлено три золотих статуї—кольонни уявлявші собою Зевса, Геру й Рею. Кольонна Зевса, якого зроблено наче він іде, була 40 футів вишиною й важила 1000 вавилонських таланів. Рея сиділа на

золотому кріслі. Її статуя важила стільки, як і Зевс. Коло їхніх колін стояло два леви, а поблизу них дві срібних гадюки незвичайної величини: кожна важила 30 таланів. Гера стояла і з правого боку тримала за голову гадюку, а в лівій руці— скиптро, весь украшений благородними камнями. Її статуя важила 800 таланів".

Історик Страбо, який уродив ся в 63. р. до Р. Х. знає тако ж святиню „Seus Belus", але він називає її чотиросторонною пирамидою з паляної цегли, стадію в квадратї й стадію вишиною. Ксеркс її розвалив, а Олександр хотів її знов відбудувати, але він умер, успівши лише, протягом 10 місяців працї, заставити при помочі 10 000 людей винести сміття.

Написи будівників прославляють лише висоту будови. Набополассар, який розпочав було, по приказу бога Мардука, відбудову до того зваленої башти, запевняє, що її верх мусить стреміти до неба, а його син Навуходоносор каже до потомства: „Я рішив підняти вершину Етеменанки так, щоби вона на перебій ішла з небом".

Але що ж залишилось від цієї чудо-будови старого світу, ставшої казкою? Так мало, що майже загадковим стає, як дослїдники могли встановити місце її положення і розібратись у звязках мізерних останків з темними доказами історикiв! Навіть холма не зобачиш, лише один хаос горбиків, покритих скрізь ломаною цеглою між якою кілька скромних ростин пустинї вперто простягають свої стеблини й листя до безжалїсного сонця. Там, де колись підіймались грубі стїни башти, находить ся такий же широкий рів з чистою зеленою водою. Люди пізнїщих часив награбили величезні маси цегли, зняли стїни до підніжжя і, на решті, зрівняли їх з землею. Але цим ще не задоволились і продовжували грабунок до фундаменту, поки дзеркало води їх не зупинило. Тверді наче камінь, паляні цеглини були диковиною, зготовлення їх потребувало працї й коштів. Останнї хижаки були люде з Гіллє, Квайреша й инших деревень окружности. На днї рова находять ся, мабудь, один-другий пласт цегли, але нїмецькі археольоґи до цієї пори не могли далї дослїдити. Вода солоновата й нездібна. Водяні й инші ростини там процвітають і над її спокійним дзеркалом, яке підіймаєть ся й опускаєть ся, дивлячись на рівень води в Єфратї, підіймають свои голови жаби, щоби вечерами голосити свої пісні. Коли кругом стоїть спека,—вони нїмі й сонливі; лише часом почуєш тихе квакання. В царственному спокою ле-

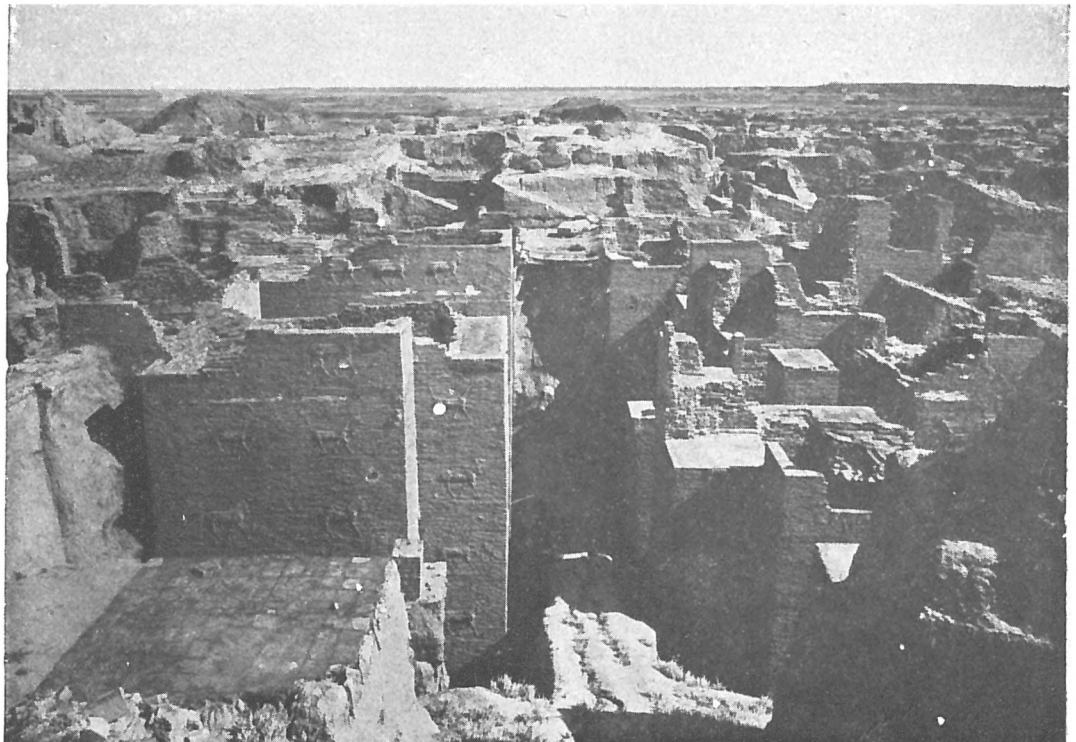

Розвалини Іштарських воріт у Вавилонї.

Базальтовий лев у Вавилонї.

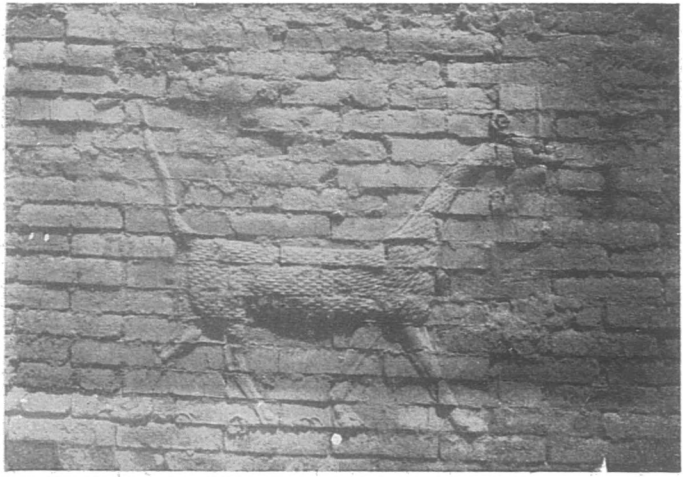

„Сируш“, „Вавилонський дракон“ або „ходячий змій“.

жить тепер це місто, на якому колись вавилоняне справляли свої гомонливі храмові празники; ненарушна тиша майже душить груди. На откосі голого холму одна магометанська гробниця святого підіймає свої біло-жовті верхи-куполи.

Наука до сієї пори могла встановити лише зариси фундаменту вавилонської башти; вона утворює чотирокутник в 90 метрів бокової довжини, а з південно-східної сторони могучі сходи виводили на першу площадку. Також можливо було викрити зариси Періболуса, окружної стіни коло башти з численними монументальними будовами, які мабудь служили мешканнями для жреців і прочан. Як виглядала сама башта, цего ще ніхто не знає. Геродот описав її неясно. Мабудь це була „ціккурат", т. є. одна з розповсюджених в древній Месопотамії чималих башт, по надвірній стороні яких, повільно підіймаючись на гору, йшла доріжка. Професор Колдевей надіється найти розрішення загадки при розкопуванню „ціккурата" Форсипи або Бірс Німруда, який найкраще сохранив ся і находить ся в 25 кільометрах на південь від Вавилону.

31. Ниневія.

Майже пересищений пригноблюючими враженнями, я покинув Вавилон вечером 18. травня. Кербела, запряжена чотирма кіньми, що возила з Багдаду в Гілле, привезла мене, герцога й його спутника Шельвінка після десятигодинного переїзду в Багдад, який ми застали в повному вбранні прапорів. Чекали турецького військового міністра Енвер-Пашу. Він явив ся наче віхор, привітаний громом гармат і зараз же поїхав далі до Кут-ель-Амари. Потім він поїхав у Ханикин, а 25. травня знов був у Багдаді, де я зложив йому візит в старому будинкові фондер-Гольца, в якому тепер мешкав його преємник Галіль-паша. Скоро після того він зо своїм штабом, у складі якого було багато Німців, виїхав у Самарру.

І мої дні у Багдаді були пощитані. Найближчою ціллю моєї подорожі являв ся Мозуль з розвалинами Ниневії, і герцог зі своєю звичайною ввічливостю предклав менї приєднатись до його каравану, який мав іти в тому ж напрямі. Ця щаслива подія немало полекші принесла менї в дальшій дорозі, бо усі підводи й коні були конфісковані військовою властю.

1. червня ми виїхали. До Самарри ми користались багдадською залізницею, яка була збудована до цієї станції. Відсіль ми потяглись на північ великим караваном самоходів, підвод і ослів.

Різні пригоди цієї блуканини вверх по Тигрові, руїни Самарри, столиці халіфа Муттоваккила і королівського міста Ассура, наші цікаві зустрічи з Арабами цієї области і з юрбами англійських полонених, нашу боротьбу зі спекою і муки від сарани—опис усіх цих пригод я повинен залишити для більшого видання цієї книжки. Тут я дещо зупинюсь лише на деяких враженнях на полі руїн Ниневії.

11. червня я стояв на старому замкові сельджуків у Мозулі; він підіймаєть ся над правим берегом Тигра з кручі й тоді я вперше побачив перед собою старе королівське місто—Ниневію,—привдивіще те місце де вона колись стояла. Не побачити вже тут ні сірих мас величезних стін, ні зубчатих башт, ні террас королівських палаців, або звичайних будинків мешканців міста; навіть останки їх фундаментів не виходять з землі. Все зникло. Лише три продовгуватих холми однієї форми, досить покаті, видають те місце, де кілька тисяч років тому взад, процвітала столиця асирійської світової держави. З висоти сельджукського замку маєш враження, уявляєш собі величину й розположення цього міста, а фантазія хоче довідатись, як були розположені міські стіни. Але крім сіро-коричневої пустині під палячим сонцем, нічого не видно.

Те ж саме враження спустошення, якому краю не видно, я виніс, коли 16. червня, в супроводі професора Тафеля, який прибув сюди з Багдаду, обходив саме поле руїн. Лише в двох місцях цього велитенського кладовища є життя: перше—це деревня Юнус, близько від південного холму, розположена на невеличкій висоті, з якої далеко виднієть ся гробниця-мечеть пророка Іони, і деревня Куінджик, знаменита по кількости винаходів асиріольогів.

Дрожки, на яких я виїхав до Ниневії по вибуркованому мостові через Тигр, були обвернуті канатом, бо висохші й порозпадавші ся обіддя коліс і шпиці загрожували розлізтись. На лівому березі ми звернули вліво і скоро зупинились коло підніжжя откосу, відкіля стежечка веде наверх до гробниці-мечеті Небі-Юнус. Як раз було свято і в мечеті правилась служба.

Нас гостинно приняли і провели до терраси на дахові відкіль були двері в храм. В невеличкому кіоскові, башенній

кімнатї з вікнами, з яких був вид по усїх напрямах, а найкращий на протилежний Мозуль, нам довелось чекати, заким кончать ся молитви—зіслання Аллахом благословенія на Султана, імператора Вільгельма й імператора Франца-Йосифа і про даровання їм побіди над ворогом—поучуюча церемонія для присутніх анґлійських підданих наколи тільки вони мали в душі дїйсні почування в користь Анґлії.

В нашому товаристві були низенький з сивою бородою дїд з тюрбаном на голові й окулярами на носї і ще кілька магометан.

Коли правовірні почали покидати мечеть, ми пороззувались. Наш провідник взяв мене за руку й ми пішли за ним. В серединї храм був без усяких прикрас, лише пара подертих килимів лежали на підлозї. По сторонам коло вікна з ґратами стояли молячись індійські магометане. Через цї ґрати було видно крипту пророка Іони, темна дїра, в серединї, наче саркофаґ, підіймалась випуклість. Дїйсна домовина була під цим памятником.

Один з мозульських мінаретів небезпечно похилив ся. Як переказують, усї молитвенні башти почтиво нахилились, коли пророк Іона, коло цього села, яке й зветься його імям, був викинутий з черева кита. Після того вони знов випростались за виключенням одної, яка й до нинї нагадує мешканцям Мозуля про могилу Святого.

Ми вийшли з тихого холодку мечетї на спеку і повільно спускались з холму, на косогіррі якого півколом лежать злиденні хибарки деревнї Небі-Юнус. На одному подвіррі розташувались вирменські втїкачі. Потім ми проїхали на північ до р. Хозер, яка прорізає руїни зі Сходу на Захід. Гарний новий півкруглий міст веде через річку, але він до того вже розпав ся, що ми перейшли по нему пішки. На одному мисї караван ослів. Погоничі й худоба купались в чистій як хрусталь, май же спокійній водї.

Скоро за мостом починаєть ся один з холмів Ниневії, й ми піднялись на його невисоку вершину. Кругом—лише сміття й будяки—нїчого, що могло б хоть би відносно нагадати про світ старовини, хиба що завалена дїра одного тунеля виказує слїди старіщих анґлійських і французьких розкопувань. Безмовна й дика лежить перед нами спалена сонцем пустиня. Лише черепки побитих глеків лежать кругом, а по між ними бігають по нагрітим спекою камням ящірки. Фундаментальні стїни, на

яких покоїлись королівські палаци й кріпости, позаховувались в сміття й фантазія відмовляєть ся пробудити велич минувших тисяч років з цього закинутого Нїчого. На цьому великанському кладовищу не найдеш навіть надмогильних памятників, які послужили б яким небудь підручником; в моїх вухах бренять слова пророка Наума, могила якого показуєть ся в селї Алькош, в 9 годинах на північ від Мозуля: „Твої пастухи будуть спати, о цар Асирії, твої сильні повкладають ся; твій нарід розбредеть ся в горах і нїхто їх не позбирає. Нїхто не зменшить твоєї шкоди й рани твої будуть незалїчимі".

Майже висушені сонцем, ми скоро бігли через Тигр в холодок одної кавярнї на правому березї, на верхнїх балконах якої все Бедуїни, на нижнїх убрані в фески мужчини проводять свій час в чисто східньому роздумуванню. Цїлі днини вони так проводять, бо гість, заплативши 10 пара може пити каву скільки в силах. Закутаний у свій великий літнїй плащ гість сидить перед своєю шклянкою кави, курить люльку й нїчогісенько не робить. В крайньому разї він погpає з пріятелем із Багдаду в шахмати, або балакає зо знайомим про свої інтереси. Гроші і грошовий вигриш являють ся єдиним предметом розмов, за виключенням хиба ще деяких пустяків, якими инколи перекинуть ся приятелї. Світова війна турбує цих людей стільки, скільки вона впливає на дїло. Вони не уявляють собі її величезного значіння для будучности усього людства, не знають нїчого, що спонукало до цієї боротьби, про цїль противників. Для них лише треба використати дїлові обставини, та радїти як дзвонить золото в оббитих залїзом скринях. Решта для них байдуже—як і звісним людям у Европі. Тупо й сонливо блукає їх погляд через річку в напрямі до холмів руїн Ниневії й вухо їхнє не прислухаєть ся до голосів минулого, які відтіль доносять ся.

32. Розбір клинописї.

В четвертому столїттї до Р. Х. східнї семити, напевне, переселились з Аравії в Південний Вавилон. Мовою їх була вавилонсько-асирійська. Ця складна назва їхньої мови утворилась з двох місцевих слів: „бабілу" й „ашшур", що по грецькому означає: „бабель" або „Вавилон" і „ассур", або „Ассирія". Захожі семити, попередньою батьківщиною яких напевно була Північна Африка, найшли в новій країнї сумерерів — нарід,

родом, мабуть з Центральної Азії. Цих сумерерів рахують самими старими мешканцями Месопотамії. Вони жили в будинках з цегли, будували своїм богам храми, займались хліборобством, скотарством і охотою й мали стародавню культуру, існування якої доказують численні документи часів короля Гудеа. Висічені з диорита в дійсну величину статуї Гудеа, які нині схоронюють ся в паризькому луврському музеєві, свідчать про мистецтво, з яким ні одна країна східної старовини не може рівняти ся. Ніколи Азія не витворювала кращої пластики часів розцвіту грецької скульптури.

Документи часів Саргона I, літ за 2850. до Р. Х., в перший раз згадують про народжуючу ся столицю царства — Бабель, або Вавилон. Король наче б збудував у ній два храми. Під час його царювання семитам пощастило поширити своє панування над усим краєм. В найстарійшу епоху Вавилона або Синеара сумерери заселяли переважно Південний Вавилон, під назвою Сумер, семити ж — Північний Вавилон, або Аккад.

Сумерери мали свої письмена, на які вже класичні письменники звернули свою увагу через те, що всї руїни й памятки мистецтва в краях здовж Єфрату й Тигра, в Персії й Аравії були вкриті таємничими знаками цього шрифту. Европейські мандрівники 14. століття привозили на батьківщину ріжні про це вісти, а звісний італійський дослідник Пєтро делля Валлє вперше познайомив Европу в 1621. році з кількома з цих знаків. Один французький торговець по імені Шарден, що зробив у 1664.—1670. і 1671.—1677. роках дві великих подорожі на Сході опублікував повністю справжні написі в своїй знаменитій праці: „Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient" (1711).

Нове письмо мало усього лише два знаки — клин і гачок, який в свою чергу складав ся з двох просто-кутніх клинків, зєдинаних до купи. Клин стояв або сторч, рівнобіжно, або криво, але його тонкий кінець завше був направлений вниз або вправо, а гачок відчиняв ся завше вправо. Збільшенням кількости і ріжним перестановками клинців або гачків, або ріжноманітним зєдиненням обох значків прийшли до створення звуків і слів, які без перерви йшли одно за одним. Усяке округлення в письменах було відсутне; вони завше і зовсім були пристосовані до того матеріялу, в який врізались.

Шарден находив, що ніколи не вдасть ся зрозуміти ці знаки. Але вже Пєтро делля Валлє висказав предположення, що ці уважні письмена мусять читатись з права на ліво. Докази

до цього навів німецький мандрівник — дослідник Карстен-Нибур, який в 1761. — 1767. роках обїхав Аравію, побував у Персеполисї столицї староперсидської династії Ахаменидів, і скопіював з найбільшою точністю усї доступні там написї. Він також переконав ся, що ті два значки, клин і гачок, складали три ріжних системи письмен і що всї три системи зустрічались в одному й тому ж текстї, при чім ішли в одному порядкові: спершу сама легка, в якій Нибур одкрив 42 ріжних знаки, що творять клин і гачок; за нею слїдувала друга, трохи багатша звуками й словами; нарештї йшла сама трудна, що перевисшала дві перших своєю ріжноманїтністю слів і звуків. Однак розбір цього письма був дуже тяжкий, бо не знали тієї мови, що ховала ся за ним.

Але отся то загадковість цього письма не давала покою вченим. В 1798. роцї ростокський професор Тіксен відкрив, що не більше як через десять клинописних знаків, реґулярно повторював ся одинокий косий клинок — мабудь для віддїлювання слів. Це було звичайне предположення, догадка, але вона скоро потвердилась і послужила основою для дальшого дослїду. Через чотирі роки одному нїмецькому педаґоґу по імені Ґеорґій Фрідріх Ґротефенд пощастило розрішити цю загадку при помочі ґенїяльної комбінації (перетасовки) і незнаючи східних мов. Він заявив, що річ не в трох ріжних системах письмен, а в трох ріжних мовах. Перша і сама легка, це мова царствуючої династії, виходить — староперсидська, звісна в ті часи лише мало. Багато з тих написів, що привіз Нибур з Персеполису, були нїчим иншим, як підписами під малюнками старих королїв. В них реґулярно зустрічались звісні одні й ті ж ґрупи знаків. Щось подібнаго можна було бачити на персидських надмогильних памятниках пізнїщого часу; в той час їх вже могли розібрати. В них завше повторювались звичайні титули: король, король королїв, великий король. Але з огляду на те, що цей приходський стиль залишав ся на Сходї одним і тим же протягом цїлих столїть, то Ґротефенд заключив, що подібні ґрупи знаків клинописного письма, повинні були виражати один і той же титул. В новоперсидських написях спереду титулів звичайно писались імена, частково в першому відмінку, частково в другому — коли поминалось імя батька короля. Одно й теж імя зустричалось, виходить, в двох видах: раз в першому відмінку, другий раз в другому, при чому тодї, само собою, змінялось закінчення. Це предположення теж потвер-

дилось, а з форми титулювання й на основі написів, Ґротефенд заключив, що при цьому мова мусить бути лише про трох під ряд слїдуючих королїв: дїда, батька й сина. Але з огляду на те що ці три імені були ріжні, то історія династій дозволила зробити дальші висновки і встановити, що написі відносять ся до Гістаспа, Дарія і Ксеркса. Найти правильні староперсидські форми цих імен складало в кожному разї деякі утруднення, але цим шляхом Ґротефендові пощастило зовсїм правдиво витолкувати одинадцять з сорока двох знаків першого роду письма.

Незнання мов заставило його припинити дальші роботи, але звісні знавцї Сходу, як Ейжен Бурнуф і Едуард Лассен, з успіхом продовжували туж роботу. В той же час сер Генріх Роулїнсон, офіцер персидської армії, викрив знамениту напись Дарія Гістаспа на крутій скелї гори Бехистун коло Кірманша. Нїмецькі досліди спонукали його до доброго зучення східних мов і до дешифровки свого винаходу, яка була закінчена в 1847. роцї. Комбінації Ґротефенда були зовсїм правильні і цим було зломане загадкове мовчання клинописї — в кожному разї найлекшої з них написаної коли не зовсїм на староперсидській, то однак на близько до неї підхожій мові.

Останнї дві мови, які були перекладом першої, були трохи труднїще зрозумілі. Але їх теж осилили. В другій мові найшли щось подібне до еламітичеської або сузійської мови, а в третїй — до вавилонсько-асирійської, таємницю котрої розібрали Роулїнсон, де-Сольсі, Гінкс і Опперт, особливо після розкопок у Месопотамії які дали багатий матеріял для порівнання. Вавилонсько-асирійська мова, як виявилось, була семитичною — виходить рідилась з европейською, финикійською, арабською й етиопійською мовами. В Нїмеччинї побіду над асиріольоґією підготовляв Ебергард Шрадер († 1908.) і Фрідріх Делїцш. Перший має вже цілі поколїння учнїв які з незаперечним успіхом присвятили себе новій науці про древню історію людства.

Клинопись, як уже поминалось, була вінайдена Сумерерами і, виходить, тодї її пристосовано лише до не семитичної мови. Вона складалась згідно з поняттями, із словесних і звукових знаків по складам, але були відсутні дійсні звукові знаки. Коли ж семитичні заходцї засвоїли ці письмена, щоби ними виказати свою мову, то появилось так багато ріжних затруднень і неясностей, що ними й тодї могли користати ся лише вчені.

Вавилоно-асирійська мова, виявлена цими знаками, була потім, в другому тисячеліттю, розповсюджена по всій Передній Азії. Та обставина, що асирійські вчені протягом тисячеліть користались такими запутанними письменами з їх величезною кількістю знаків і иншими особливостями, нїскільки не вказує на їхній практичний змисл. Тим більше ми повинні радіти енергії й розумові европейських вчених, яким пощастило розігнати темноту й підняти завісу, яка до того часу закривала історію культури цілих тисяч років.

33. Найстарша бібліотека в світі.

Ще в 1575. році німецький лікар Раувольф гадав, що ті холми, що проти Мозуля, повинні були містити в собі Ниневію. Англієць Джемс Річ, який перший спричинив ся до пізніщих систематичних розкопок у Месопотамії, був преконаний в правдивости гадки Раувольфа і посилав з Ниневії в британський музей глиняні плитки з клинописю. В 1842. році французький конзул Ботта викрив палац у Хорсабаді, який був резиденцією Саргона II завойовника Самарії. В 1847. році Англієць Генріх Лайард зробив величні виноходи в Ниневії й Кимрудї, де він, між иншим, досліджував чотирі асирійських палаци. З тої пори розвиток розкопувань в Ниневії став побідним походом науки, в якому однаково приймали участь Англійці, Німці, Французи й Американці.

Лайард і його помішник, уродженець Мозуля, по імені Хормузд Рассам, найшли в деревні Куюнджик на висотах Ниневії старійшу в світі бібліотеку, яка складалась із 22 000 глиняних плиток часів Сарданапала. (Асурбаніпала) останнього великого короля Ассирії (668—626).

Письмена цих плиток були відбиті на глині в той час, коли вона ще була мягкою; на них навіть можна разібрати тоненькі лінії зі шкури пальців. Потім плитки випалювались. Кожна з них уявляє з себе аркуш, а кілька їх в купі творять книжку або серію: їхній звязок встановлюєть ся окремими написями на них. Вони дозволяють нам упорядкувати асирійські книгарні 2500 років після того, як самі Асирійці щезли з лиця землї. Ця, єдина в своєму роді бібліотека, уявляє собою справжній підручник „Kompedium“ асирійської культури й мудрости того часу і разом з тим, вічний памятник одному з найбільших королів старовини.

Здібність історичних оповідань древніх Асирійців—зо всіх боків і точно відмічаєть ся красою хронольогії. Архив Сарданапала містить в собі описи з життя королів, їхніх будівничих підприємств на добро народа і славу держави. Там зустрічають ся листи й прикази до провідників і піддапих страни й від них, відозви, прохання, приватна переписка, торгові договори, оракули й молитви до бога сонця, постанови про церемонію приношення жертв, що мають багато спільного з постановами з книг Моісея, молитви, гимни наслідувані від сумерерів, в яких містять ся імена й посади ріжних богів. У цій стародавній бібліотеці зустрічаєть ся також вавилонська казка про початок світу і про всесвітній потоп, при чому все це має багато спільного з Біблією.

Вавилонське оповідання про потоп, в скороченню слідуюче: з божого веління Ситнапиштим, вавилонський Ной, будує ковчег, нагружає його золотом, серебром і ріжним життєвим насінням, бере з собою свою сімю, рідню, скотину й звірів з поля й зачиняє двері ковчега. Потім начинаєть ся потоп, який боги викликали як кару на людей за їхнє розпутство. „Як тілько засвітила раніщня зоря, з основи неба піднялись чорні хмари. Бог хуртовини вдарив у нюю громом; Небо і Мардук виступають попереду. Герольди йдуть горами й долинами, а Нергал відриває якор корабля. Потім щезає Ніниб і слідує напад. Аннунаки підіймають свої факели і їхнім блиском освічують край. Буйство Адада доходить до неба і світ повертаєть ся в темноту". Шість днів і шість ночів підіймають ся великі води. Після цього море заспокоюєть ся.

Бурливий наплив кінчаєть ся й ковчег укріплюєть ся на горі Ніссір. „На семий день я випустив голуба. Він полетів і вернув ся: відсутність твердої почви примусила його вернутись". Потім Ситнапиштим випустив ластівку, але й вона вернулась, не найшовши пристановища. Нарештї він випустив крука. Цей примітив, що вода спадає й не повернув ся. Тодї Ситнапиштим звелів усім людям і худобі вийти з ковчегу, а сам приніс жертву на виршинї гори. Боги почули пахощі жертви, а сам Бел порішив на будуче карати людей не потопами, а дикими звірями, голодом і чумою.

Це оповідання пізніще дійшло до Ханаанської землї і переказуєть ся знов у першій книзї Моісея, але вже в новіщій формі, як це запевняє Делїцш.

Бібліотека Сарданапала містить також самі найстарійші в світі медицинські „справочні книжки".

Вони описують фізичні й психічні слабости, їх засоби лїкування й закляття проти них. Духові недуги рахувались дїлом демонів.

Сни розтлумачуючі книги, описують сни і їхнє розтлумачування. Пояснення ріжних ознак складало окрему науку. Вгадували час правлїння королїв, їхні побіди, які їм суджено отримувати і щастя, яким вони будуть користати ся. Зараня віщували майбутні подїї, чуму, війни, сарану, врожай, охоту й риболовлю. Рухи диких звірів, поведення домашньої худоби, льот птиць, укуси скорпіонів — все це мало своє значіння, яке було звісне мудрецям. Печінка вівцї дала привід до звісних висновків, однаково як і рід масла сезаму й відтінки поверхні води — Бецольд каже, що в цьому треба шукати початку науки про інтерференціяльні барви, дослїджені Нютоном 4000 років опісля! Погода й її елємепти мали теж велике значення. Майбутні подїї віщувались по хмарах, їхніх рухах і подібности до звірів. У бібліотецї Сарданапала находилась численна кількість астрольоґічних віщувань. Так, наприклад: „Відміна місяця одинадцятого дня принесе руїну краям Елам і Финикії, а королеві, мому властителеві,—щастя. Дав би Бог щоби серце мого короля і властителя залишилось у спокою".

Скоро після царювання Сарданапала астрольоґія стала астрономією і Вавилон став батьківщиною астрономічних розглядів. Созвіздя тельця, чепіги й риб мали вже свої назви, які продовжують триматись і в наші днї. Еклїптика дїлилась на 360 степенїв, день на дванадцять подвійних годин, по 120 хвилин кожна, а подвійна година відповідала 30 степеням. Кожний 7, 14, 21. і 28 день місяця був днем молитви або суботою,—виходить, що недїля мала сїм день. Древні семити межирічча, були, по всїй майбутности, на подив свідомі в математицї.

Таким чином бібліотека Сарданапала містить в собі усе багацтво вавилонсько-асирійської культури і торкаєть ся усїх галузїв духової дїяльности за виключенням драми. Тут так же, як і в инших місцях Месопотамії виходять на світ Божий все нові й нові винаходи, які нїколи не назвуть свого автора, а між тим чудно доповнюють наші досвіди про минуле і навіть профан і той почуває до всього того прихильність, особливо коли він, як і я, мав нагоду подарожувати по цьому краєві, який так багатий споминами.

34. Назад в Алєппо.

Разом з відвідинами Ниневії скінчилась перша частина моєї подорожі. Друга частина, про яку я скажу в окремій книзі, мала своїм кульминаційним пунктом Єрусалим. Найкоротша дорога туди вела по турецькій етапній дорозі Незибін—Расель-Айн в напрямі до Алєппо. Старі стежки мене ніколи не чарували. Тим більше приманюючою спробою показалось мені пересїкти Межирічну країну Джефіре й сирійську пустиню і таким чином досягти Палестини.

Але без доброї охорони ця подорож була небезпечна. В цій частині Джефіра шамарські Араби мають кілька літніх таборів і не люблять церемонитись із проїзжими подорожніми. Виконанню мого бажання здавалось сприяло ще й те, що родоначальник шамарських Арабів, могутній Хомеді, був дуже відданий німецькому консулові Гольштейнові у Мозулі, в хаті якого я часто бував. Хомеді мав у той час свою Головну Квартиру в старому арабському місті Хатра, верстов 90 на південний захід від Мозуля і консул випросив для мене його могучу защиту. Він мав мене під сильним прикриттям бедуїнів переправити через пустиню.

Вже були замовлені верблюди для цієї подорожі і все зготовлене до отправки, коли неодолимі перешкоди повстали проти мого заміру. В Мозулі заступники Хомеді заявили менї, що я без перешкод доїду до Хатри, бо в кількох місцях цього шляху можливо було дістати воду для пиття. Відтіля до Дер-ес-Сор на Єфратї було лише дві кринички з солоною водою, яка в крайньому разї пригодна до уживання. Але цього літа обидві кринички, як і вся окружна місцевість так потерпіли від сарани, що замість води, там найдеш одну кашу з мертвої сарани— навіть бедуїни й ті не відважились нї разу скористись цією дорогою.

Через це менї не залишалось нїчого иншого, як користатись етапною дорогою. Професор Тафель, який мав доручення зміряти берег Єфрату, приєднав ся до мене, а консул Гольштейн дав менї ще двох російських Нїмців, які зпочатку війни були інтерновані на Кавказї, але утїкли відтіля і після казочних пригод вже місяць як добрались до Мозуля. Вони намірялись повернути до Нїмеччини і вступити в армію. Я мав досить плацу в своїх двох підводах і з охотою згодив ся на такий супровод.

20. червня я попрощав ся з герцоґом і його світою, а на зорі слідуючого дня ми виїхали з Мозуля. Тафель зо мною помістив ся в мому екіпажі; за нами йшли три підводи з баґажом і екіпажом, а нарештї—наші Азіяти-конвойні на арабських конях; серед конвойних були мій слуга і двоє жандармів, які повінні були дбати про нашу безпечність. Ще недавно, кілька турецьких офіцерів були порядно обстріляні шаммарськими Арабами, які устроїли засідку. Один нїмецький лїкар з штабу герцоґа заопікував ся раненими. Подібні напади, навіть серед білого дня не уявляли з себе нїчого незвичайного. На цій етапній дорозї, по слїдам якої має пройти будуча Багдадська залїзниця, Туркам доводилось, виходить, натикатись на ріжні небезпечности з огляду на те, що Араби стали ненадїйними. Однак нїмецька військова форма, а особливо велика й біла тропична каска були найкращим захистом проти подібної несподївanки.

Вже за першою жандармерейською станцією, деревнею Хомедад, раптом почув ся один вистріл. Підводи зупинились. Тафель скочив на одного зі своїх коней і в супроводї жандармів поскакав назустріч підозрілим фіґурам, що показались спереду нас. Але вони виявились смиренним караваном мулів. Його конвойні вистрілили для того, щоби показати, що й у них є зброя, на випадок, як би ми оказались розбишаками.

На слїдуючу нїч ми розклались коло кринички Хегна, але наш сон був перебитий тупотньою коней, ґуркотом підвод і криками нїмецької команди. До нас підїхала нїмецька батарея, за нею йшов обоз і караван з 600 навантажених верблюдів. Начальник батареї звелїв розташуватись у сусїдстві з нами. Салдати носили легку, защитного кольору одежу, а під тропичною білою каскою—хустку, яка захищала їм потилицю й шию від сонця. Шлях все більше й більше ставав подібним до етапного. Нїмецькі й турецькі частини війська проходили мимо нас на схід, а коло Увената успів вирости цїлий табор шатрів нїмецьких офіцерів.

Увенат був на краю пустині, — слїдуючі 55 кильометрів ми повинні були проїхати за самий короткий час і без жадної задержки, бо шамарські Араби робили місцевість небезпечною. Наші жандарми залишили нас, а нових нам не пощастило найти. Зате до нас приєднав ся один нїмецький лейтенант з Мозуля з чотирма солдатами. Одинадцятигодинна поїздка пройшла без усяких пригод. Ми зустрілись лише з одним нїмецьким кара-

ваном і перегнали один турецький, трохи менший, якому ми нагнали немало страху. Крім цього ми бачили лише анґлійських і індійських полонених, які з трудом тяглись вперед. Хто упав—залишав ся лежати без усякої помочі. Двоє Індійців, яких спіткала ця недоля, лежали мертвими коло дороги. На заході—північному заході палала степова пожежа, наче похід вночі з факелами.

Ранком ми подолали небезпечну частину шляху і їхали здовж берегу гарненької річечки, яка бігла по долині Демір-капу (Залізних Воріт). Це було вповні зароблением відпочинком для нас. Тут находив ся нокта-жандармерейській караул або ґарнізон. Коло кількох ланів стояла пара будинків. На полях росли дині й кавуни. Річечка кишіла рибою, а зверху пливало кілька домашніх качок. Коло холму розташувались табором турецькі війська, а недалеко від них — анґлійські полонені. До вечера мимо нас у напрямі до Багдаду пронеслось коло сорока німецьких самоходів.

Слідуючого ранку, ще до сходу сонця ми були в дорозі й до обіду приїхали в Незибін, де під розкішними деревами на березі одного з рукавів Джарджара, притоки Хабура, ми гарно покупались і відпочивали усю решту того дня. Через те, що була субота, а вся торговля на базарах була в руках Жидів, то нам неможливо було найти навіть огірок. А до того ж перехожі полонені позакуплювали усе, і на всьому путі відчувалась велика недостача в харчах.

25. червня ми знову зібрались в дорогу й котили далі на захід по глухій дорозі, біля котрої Жидівки наповнювали водою свої гладущики з одного брудного рівчака. Сонце, яке почало сходити, чудово освічувало східню сторону старої кріпости Незибін з її вікнами й бойницями в чоторокутній стіні. Потім пролітали деревня за деревнею. В Казр Сач-хан стояв гурток свіжих курдських рекрутів під охороною кількох турецьких фельдфебелів, а рядом з ними плакала і з запалом сварила ся стара жінка. Її син був теж новобранець.

Професор Тафель захорів на пропасницю, й через це ми були змушені залишитись один день в Амудї. Село, як і вся ця місцевість, було заселене Курдами. Однак бурґомистром його був Араб, в хаті якого служила молода, виведена з Трапезунду Вірменка. Вона настирливо прохала нас визволити її з цієї тяжкої служби і забрати з собою в Европу. Нам, звичайно, неможливо було виконати її бажання.

26. ми приїхали в добре відомий Бір-дава де три місяці тому назад я проводив дні безпорадного панування. Відсіля я зробив невеличку подорож у Мардін, це надзвичайно мальовниче місто скель, будинки якого, наче гнізда ластівок висять на північних скатах гори. Місто зі своїм 30 000 населенням лежить на висоті 930 метрів, а над ним на сторчовій вершині вапнистої гори, на висоті 1300 метрів, красують ся руїни старої кріпости.

У Тель-Ермені я знов зустрів своїх компаніонів. Тафель ще не вичуняв, один з фурманів теж заслаб, а пекуча буря, яка доводила температуру до 40° і окутувала наш маленький табор з шатрів хмарами піску й пороху, викликала небезпечність за судьбу хорих. До вечера однако пішов дощ, а ранком 28. червня температура понизилась до 20.1 степенів і ця „холоднеча" пробрала нас до нігтів. Але „холоднеча" так освіжила наших хорих, що ми могли продовжувати нашу подорож далі по чудовій тепер дорозі. Через обидва рукави Джірджибу були збудовані мости й поспішно працювали над продовженням Багдадської залізниці. По обіді ми щасливо доїхали до Расель-Айну, де етапний комендант звісний археольоґ др. Рейтер, зустрів нас з привітаннями. В товаристві його самого й його гостей ми провели вечер, який ознаменував ся величезною, на всю округу пожежою. На слідуючий день ранішній потяг привіз мене знову в Алєппо.

35. Вічний водокрут.

„Все — суєта!" каже проповідник Саломо. „Покоління проходять, зявляють ся нові, лише одна земля — вічна. Усі води стікають у море, але воно зовсім не наповняєть ся. З того місця, куди вони стікають, вони знову продовжують свій путь. Що ж, властиво, сталось? А те іменно, що знову буде робитись. Що зроблено? Те що знов буде робити ся. Нічого нового під сонцем не трапляєть ся".

Ніколи глібока, соломонівська мудрість цих слів не здавалась менї більше переконуючою, як під час цієї моєї подорожі через межирічну сторону Месопотамію, цю біблійну прабатьківщину людства. Від могутніх богачів старовини, які відсіля володіли світом, залишились лише купи сміття й цегляних плиток. Подібно реґулярним землетрусам і вибухам вулканів, час від часу на людство находив пароксизм руїни. Цему нас учить минуле. Будуче нам не звісне і воно наперекір усім піітам

світу не уникне від цього закону історії. „Lo, all our pomp of yesterday is one with Ninive and Tire!“ каже сучасний письменник одної з найбільших держав наших часів.

Наче могучі морські хвилі перейшли народи по просякшій кровю землі Месопотамії. Сумерери перші звісні нам мешканці цієї країни, у своїх старих памятниках говорять вже про „сиву старовину“, казочну темноту, яка лежить далеко за тою завісою, до котрої доходить наш погляд. В 4-му тисячелітті до Р. Х., зверх 5500 років тому назад, країна наповнюєть ся Семитами і вавилонсько-асирійська світова власть протягує свої руки через безмежність плоскогірря передньої Азії й Північної Африки.

Історія цієї країни, як каже один історик, уявляє собою „тисячелітню боротьбу проти натиску варварів“. Цією боротьбою створюєть ся могутня вавилонська „традиція держави й культури“, яка до часу асирійської епохи постепенно поповнюєть ся до „ідеї світової держави в розумінні єдиної орґанізації усього культурного світу для оборони проти варварів“.

Але їхня година пробила. Ломають ся греблі і хвилі перських народів підкочують ся, аби заволодіти спадщиною Халдеїв. З заходу підходить Олександр Великий і зі своїми Македонцями на ланах Гаугамели розвалює і руйнує царство Дарія. Після грецької епохи партийські й римські війська ведуть тут завзяту боротьбу між собою. Зассаниди, Омайяда і Аббасиди почерзі зникають. Потім на всьому обрію палахкотить пожежа: Гулагу й Монґоли, наче спустошуюча хуртовина пустині, проносять ся по провінціях одеревянівшого калифату, а Тамерлан і Татари приводять нові хвилі народів зі сходу. Серед боїв країна не має ні хвилини відпочинку.

Так покоління заміняєть ся поколінням — протягом тисячеліть одне й те ж явище. Земля, яка колись прислухалась до жертвенних гимнів, які співались Мардукові й богові сонця, раптом бачить Османів, що навалюють ся на нюю під зеленими прапорами пророка. Минуло лише чотирі століття і ось наступила черга Османам захищати своє наслідство.

На шляхах Месопотамії лежить порох великої кількости племен і народів. Багаті племена виросталй, розцвітали і знов приходили до упадку. Нові займали місце старих. А нині лице історії знов повернулось до тієї країни, в якій колись стояла її колиска.

❖ ❖ ❖

BUCHDRUCKEREI OTTO DREWITZ
BERLIN SW 61 GITSCHINERSTR. 108